

De weg naar het gerecht

*Mondigheid van vrouwen getoetst aan de hand van separaties en
divorties in Den Haag en Dordrecht 1740-1810*

A.F. Broekema
3108538

Masterthesis Vroegmoderne Geschiedenis
Universiteit Utrecht

Scriptiebegeleidster: T. de Moor
november 2010

Illustratie 1: *De ontdekte schijndeugd: de ontdekking van Volkert in de mand (1739) van Cornelis Troost (1696-1750).* Bron: **Het Mauritshuis, Geheugen van Nederland.** Beschikbaar via: <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/MAU01:0179/&p=1&i=2&st=de%20ontdekte%20schijndeugd&sc=%28cql.serverChoice%20all%20de%20%20AND%20ontdekte%20%20AND%20schijndeugd%29/&wst=de%20ontdekte%20schijndeugd>, datum laatste wijziging onbekend. Laatst bezocht op 26 november 2010.

Inhoud

Dankwoord	5
Inleiding	6
Opzet	7
Bronnen en toepassing	8
Hoofdstuk 1: De positie van de vrouw	10
De bron van de inferieure status	10
<i>De invloed van Grieken, Germanen en Romeinen op de positie van de vrouw</i>	<i>10</i>
<i>De positie van vrouwen volgens de Christenen en de invloed van de Bijbel</i>	<i>12</i>
<i>De vroegmoderne tijd: verandering of continuïteit?</i>	<i>13</i>
De juridische positie van de meerderjarige ongehuwde vrouw	15
De juridische positie van de gehuwde vrouw	16
De juridische positie van de gescheiden vrouw	17
De sociaaleconomische positie van vrouwen in Holland	19
<i>Werksectoren in Den Haag en Dordrecht</i>	<i>19</i>
<i>Huisvrouwen</i>	<i>25</i>
Conclusie	26
Hoofdstuk 2: Vroegmoderne huwelijks- en scheidingswetten	27
Wie beslist: Kinderen of ouders	27
<i>Op zoek naar een partner</i>	<i>27</i>
<i>De rol van de ouders</i>	<i>29</i>
Kerk en staat	30
<i>De middeleeuwse kerk</i>	<i>30</i>
<i>Reformatie en Contrareformatie</i>	<i>32</i>
<i>De staat: huwelijkswetgeving</i>	<i>33</i>
Kerk en staat: van huwelijk naar scheiden	35
<i>Kerk en staat: Separaties</i>	<i>35</i>
<i>Kerk en staat: Divorties</i>	<i>35</i>
<i>De eeuw van de Verlichting en de Franse tijd: uitbreiding van de scheidingsgronden?</i>	<i>37</i>
Conclusie	39
Hoofdstuk 3: Scheidende wegen van echtparen in Den Haag en Dordrecht	40
Den Haag en Dordrecht: Separaties en divorties	41
<i>Aantal scheidingen</i>	<i>41</i>
<i>De gemiddelde huwelijksduur van gescheiden echtparen</i>	<i>46</i>

<i>Wie neemt het initiatief tot scheiden?</i>	50
<i>Welke redenen werden aangevoerd voor een scheiding?</i>	53
<i>Gemeenschap van goederen of huwelijkse voorwaarden</i>	55
<i>Beroep man en vrouw</i>	57
<i>Kinderen in het spel</i>	60
Conclusie	62
Conclusie	64
Figurenlijst	67
Tabellenlijst	67
Illustraties	68
Bronnen en literatuurlijst	69
Archiefstukken	69
Boeken	70
Artikelen	71
Illustraties	73

Dankwoord

Ik dank mijn scriptiebegeleidster Tine de Moor hartelijk voor al haar steun, raad, stimulans en op- en aanmerkingen op mijn archiefonderzoek, de voorlopige en definitieve scriptie. Daarnaast dank ik de medewerkers van het Haags Gemeentearchief en Erfgoedcentrum DiEP voor het klaar zetten van de archiefstukken die ik gedurende mijn onderzoek meerdere keren heb moeten raadplegen.

Inleiding

Uit een onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat het aantal echtscheidingen in 2009 is afgenomen in vergelijking tot voorgaande jaren. De recessie zou een belangrijke oorzaak zijn voor de daling. Dat tijdens 2009 het aantal scheidingen niet is toegenomen is opmerkelijk, aangezien er bij vorige economische crises sprake was van een hoger scheidingsaantal.¹ Economisch moeilijke tijden brengen nu eenmaal relationele spanningen met zich mee. Zeker als een van de echtelieden werkloos wordt.² De daling in 2009 bleek van korte duur, want in de eerste zes maanden van 2010 was er weer sprake van een toenemend aantal echtscheidingen.³

Vanaf de jaren '70 is het aantal echtscheidingen volgens onderzoeken van het CBS toegenomen. Verklaringen hiervoor moeten niet alleen op economisch vlak worden gezocht. Vrouwenemancipatie en de ontzuiling van de samenleving hebben hierin eveneens een rol gespeeld.⁴ Vrouwen bleken veelal het initiatief te nemen in de relatieontbindingen.⁵ Van der Heijden, Van Nederveen Meerkerk en Schmidt stellen dat sinds de 17^e en 18^e eeuw de mondigheid van vrouwen binnen het huwelijk toeneemt. Vrouwen vroegen vaker een scheiding van tafel en bed (separatie) of een echtscheiding (divortie) aan. De auteurs baseerden zich hierbij op onderzoeken naar het huwelijksleven in het vroegmoderne Leiden, Amsterdam, Alkmaar, Rotterdam en Delft.⁶

In deze these wil ik onderzoeken in hoeverre de scheidingsgegevens over echtparen in Alkmaar, Amsterdam, Delft, Leiden en Rotterdam representatief zijn voor het gewest Holland door het huwelijksleven van inwoners in het 18^e eeuwse Den Haag en

¹ A. Sprangers en N. Steenbrink, 'Tijdelijke daling uitgesproken echtscheidingen in 2009', *Webmagazine*. Beschikbaar via:

<http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2010/2010-3201-wm.htm>, datum laatste wijziging 8 september 2010, laatst bezocht op 28 november 2010; F. Weeda, 'Aantal echtscheidingen lager dan verwacht', *NRC*, 16 augustus 2010.

² Schrijver onbekend, 'Niet meer scheidingen', *Metro*, 27 oktober 2010. Opmerkelijk is dat de *Metro* zich baseert op het CBS, terwijl het CBS afgelopen september al liet weten dat de daling van het aantal scheidingen in 2009 slechts van tijdelijke aard was. Zie: Sprangers en Steenbrink, 'Tijdelijke daling uitgesproken echtscheidingen in 2009'.

³ Ibidem.

⁴ Naast het aantal echtscheidingen, neemt ook het aantal relatieontbindingen van niet-gehuwde samenwonenden toe. Zie: A. de Graaf, 'Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten', *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over demografie in Nederland* 53(2005), 39-46, aldaar 39-40. Beschikbaar via: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/F6BFAF9E-7A53-4312-A226-09CE0F109B42/0/2005k4b15pub.pdf>, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 28 november 2010.

In dit onderzoek is niet gekeken naar het aantal scheidingen als gevolg van het overlijden van een van de partners. Zie hiervoor: CBS, 'Huwelijksontbindingen; door echtscheiding en door overlijden'. Beschikbaar via: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37425ned&LA=NL>; datum laatste wijziging 12 oktober 2010, laatst bezocht op 28 november 2010. Uit deze cijfers blijkt tevens dat het aantal scheidingen in 2008 en 2009 tussen de 30.000 en 33.000 per jaar liggen. Aan het begin van de 21^e eeuw lag het aantal echtscheidingen nog iets hoger. Zie ook: A. de Graaf, A. de Graaf, 'Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten', 39-40.

⁵ De Graaf meent dat de beantwoording van de vraag wie de initiatiefnemer was persoonsgebonden is, maar op basis van de verzoeken bij de rechtbank waren vrouwen in 1995 in de meerderheid. Ook in 2005 namen vrouwen veelal het initiatief, maar werd in de meeste gevallen toch samen het besluit om te scheiden genomen. Zie: A. de Graaf, 'Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten', 42.

⁶ M. van der Heijden, E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, 'Terugkeer van het patriërchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009), 26-52, aldaar 35.

Dordrecht te bestuderen. Naar mijn weten is voor beide steden niet eerder een dergelijk onderzoek geweest. Beide plaatsen zijn elkaars uitersten. Den Haag was destijds geen stad, maar een dorp waar het stadhouderlijke hof en verschillende gerechtshoven zich hadden gevestigd. De werkgelegenheid was hierop afgestemd. Den Haag had geen stadsrechten, maar was wel het politieke centrum van Holland en de Republiek.⁷ Dordrecht had als eerste Hollandse stad stadsrechten verkregen. Veel Dordtenaren leefden van de handel- en nijverheidssector.⁸

In deze thesis over scheidingen in Den Haag en Dordrecht staan de volgende vragen centraal: Welke factoren droegen bij aan de toenemende mondigheid van vrouwen? Heeft de bewering dat vrouwen mondiger werden en meer invloed kregen binnen het huwelijk ook betrekking op vrouwen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810?

Opzet

Dit onderzoek is opgebouwd uit drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zullen de oorzaken van de achtergestelde positie van vrouwen in de vroegmoderne tijd worden onderzocht om zo na te gaan in hoeverre vrouwen destijds bewegingsvrijheid hadden in de maatschappij en binnen het huwelijk. Daarna worden de juridische posities van meerderjarige ongehuwde vrouwen, getrouwde en gescheiden vrouwen in het vroegmoderne Holland besproken. In dit hoofdstuk wordt ook ingegaan op de sociaaleconomische positie van Hollanders in de 18^e eeuw. Hierbij komt de nadruk te liggen op het werk van vrouwen om er achter te komen in hoeverre zij zelfstandigheid en bewegingsvrijheid hadden verworven.

In hoofdstuk 2 wordt onderzocht hoe de huwelijkswetgeving in het vroegmoderne Holland was geregeld. Er wordt niet alleen gekeken naar de initiatieven die de potentiële huwelijkspartners zelf namen, maar ook wordt de invloed van ouders, de directe omgeving, kerk en staat besproken. Bij de bespreking van de invloed van de kerk komt zowel de protestantse als de katholieke visie op de huwelijkssluiting aan de orde. De onderzoeksperiode is 1740-1810. Daarom wordt er tevens aandacht besteed aan de opvattingen van de Verlichting ten aanzien van het huwelijk.

In hoofdstuk 3 worden de gestrande huwelijken in Den Haag en Dordrecht bekeken. Er wordt gekeken naar de frequentie van het aantal scheidingen (zowel separaties als divorities) en hoeveel separaties uiteindelijk uitmondten in divorities. De onderzoeksperiode loopt bijna geheel synchroon met de periode van economisch en

⁷ Th. Wijsenbeek, 'Economische leven', in: Th. Wijsenbeek (red.) *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek*, 57-89, aldaar 84-85, 89.

⁸ H. Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 149-169, aldaar 167-169.

moreel verval waar de Republiek in de tweede helft van de 18^e eeuw mee te maken kreeg.⁹ Vandaar dat de economische invloed op het aantal scheidingen en de huwelijksduur wordt bekeken. Ook wordt ingegaan op wie van de echtlieden een scheiding aanvroeg en wat diens beweegredenen waren om tot dit besluit komen. Verder wordt aandacht besteed aan huwelijken in gemeenschap van goederen en huwelijken op basis van voorwaarden. Deze gegevens worden vergeleken met de resultaten uit studies over Leiden, Amsterdam, Alkmaar en Rotterdam.

Bronnen en toepassing

Dit onderzoek is via bronnen- en literatuuronderzoek tot stand gekomen. Voor Den Haag en Dordrecht zijn 678 scheidingsakten bekeken. Hiervan waren 623 akten afkomstig uit Den Haag uit de 'minuten van de verbalen van comparitie voor schepenen gecommiteerd tot het tot stand brengen van een vergelijk' uit het *Archief van het College van Baljaw (Schout) en Schepenen en van de opvolgende colleges*. Voor Dordrecht zijn de 55 onderzochte scheidingsakten afkomstig uit het *Gerecht en de Kamer Judicieel*. Uit deze bronnen is de volgende informatie gehaald:

- Scheidingsdatum
- Echtpaar:
 - Naam requirant(e)
 - Naam gerequireerde
- Gemeenschap van goederen of huwelijkse voorwaarden
- Separatie of divorcie
- Scheidingsreden
- Beroepen echtlieden
- Kinderen
- Voogdij kinderen

Voor Dordrecht is vervolgens gebruik gemaakt van de Klepboeken, want het aantal scheidingsakten uit het *Gerecht en de Kamer Judicieel* was te beperkt om de ontwikkeling van het aantal scheidingen goed weer te kunnen geven. Dit leverde 282 extra scheidingen op. Er zitten echter veel haken en ogen aan het gebruik van de Klepboeken, aangezien enkel en alleen de namen van de echtparen worden genoemd. Belangrijke vragen als wie de requirant(e) en wie de gerequireerde waren en wat de reden voor de scheiding was kunnen hierdoor niet worden beantwoord. Dit is een gemis voor mijn onderzoek. Alleen bij dagvaardingen van personen voor een divorcie bestaat wel zekerheid over de requirant(e) en de reden van de aanvraag. Naast de (oud-)rechtelijke archieven zijn voor dit onderzoek ook de (onder)trouwboeken geraadpleegd om op basis

⁹ D. Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland* (Utrecht 1999), 80.

van de gevonden akten de huwelijksduur te kunnen berekenen. Vanaf 1740 is voor Den Haag om de vijf jaar getracht de (onder)trouwdata te vinden. Voor Dordrecht beperkte het opzoeken van de (onder)trouwdata zich tot echtparen waarvan de scheidingsakten bekend waren. Bestaande onderzoeken over het huwelijkse leven in Alkmaar, Amsterdam, Leiden en Rotterdam boden de mogelijkheid om vergelijkingen te trekken.

In mijn onderzoek staat het huwelijkse leven van de inwoners van Dordrecht en Den Haag centraal, waarbij de nadruk zal worden gelegd op de gestrande huwelijken. Hoewel de rol van zowel de man als de vrouw in het huwelijk en bij een scheiding zal worden onderzocht, leg ik de nadruk op de rol van de vrouw. Hierdoor kan ik vaststellen in hoeverre de bewering dat vrouwen binnen het huwelijk mondiger werden in de 17^e en 18^e eeuw ook van toepassing is op de vrouwen in Den Haag en Dordrecht.

Hoofdstuk 1: De positie van de vrouw

De positie van de vrouw in het vroegmoderne Europa is verre van uniform te noemen. Haar positie verschilde niet alleen per levensfase, maar ook per regio en sociale laag van de bevolking. Haar juridische positie bepaalde haar plaats binnen de maatschappij en haar gezin.¹⁰ Haar burgerlijke staat speelde hierin eveneens een grote rol in tegenstelling tot mannen die hun status veelal bepaald zagen door bijvoorbeeld hun beroep.¹¹ Dit hoofdstuk behandelt de juridische en sociaaleconomische status van vrouwen in de vroegmoderne Hollandse samenleving. Om de achtergestelde positie van vroegmoderne vrouwen beter te kunnen begrijpen zal eerst de oorsprong van de achtergestelde positie van vrouwen worden belicht. Daarna zullen de juridische posities van ongehuwde, gehuwde en gescheiden vrouwen uiteen worden gezet. Tot slot zal de sociaaleconomische situatie van Holland, Den Haag en Dordrecht en in het bijzonder de werkzaamheden van de vrouwelijke inwonsters worden bekeken.

De bron van de inferieure status

De invloed van Grieken, Germanen en Romeinen op de positie van de vrouw

In de vroegmoderne tijd werden wetten veelal door mannen tot stand gebracht.¹² De vroegmoderne wetgeving was gegrondvest op het gewoonterecht dat was afgeleid van zowel Germaanse als Romeinse wetten. Christelijke en Griekse invloeden zijn eveneens in de vroegmoderne wetgeving en ideeën over de vrouw te herkennen.¹³ Zo schreef de zeventiende eeuwse rechtsgeleerde Hugo de Groot het volgende:

“alzo doorgaens der wijven geslacht, als kouder en vochtiger, minder bequaemheid heeft tot zaken, verstand vereisschende, als 't geslacht der mannen, zoo is het mannelick gheslacht genoegzaam aengeboren eenige opperheid over de wijven.”¹⁴

Uit dit citaat blijkt duidelijk dat De Groot zich heeft laten inspireren door de oude Grieken. De Grieken waren van mening dat vrouwen in zowel geestelijk als in lichamelijk opzicht de mindere waren van mannen. De Grieken baseerden zich hierbij op het feit dat

¹⁰ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 28; C. Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700* (Harlow 2007), 14; A. Schmidt, 'Vrouwen en het recht. De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek van het CBG* 58 (2004), 26-44, aldaar 27.

¹¹ Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 27-28.

¹² M.E. Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge 2000), 36; Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 9.

¹³ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 13-41; Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 9, 14.

¹⁴ H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche rechts-geleerdheid. Met de te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den schrijver en met verwijzingen naar zijn andere geschriften uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien.* [F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers] (Leiden 1965), 11.

vrouwen van de vier elementen, die het menselijk karakter en het geslacht bepaalden, de minst belangrijk geachte elementen bezaten.¹⁵

Ook in de Germaanse wetgeving (het ongeschreven gewoonterecht) was de vrouw in fysiek opzicht de mindere van de man. Vrouwen hadden bescherming van mannen nodig en deelname aan volksvergaderingen was voor vrouwen uitgesloten.¹⁶ Verder kon een vrouw noch erven, noch alleen voor het gerecht verschijnen.¹⁷ Scheiden was wel mogelijk, maar vrouwen konden anders dan mannen niet eenzijdig het huwelijk opzeggen.¹⁸

In de Romeinse wetgeving (het geschreven gewoonterecht), die vanaf de 13^e eeuw in verschillende delen van Europa veel invloed genoot, werden vrouwen lichamelijk en geestelijk zwak bevonden. Vrouwen werden vanwege die handicaps ongeschikt geacht om publieke functies uit te oefenen.¹⁹ Het Romeinse recht kreeg ook in Holland invloed. Het zogenaamde Rooms-Hollandse recht bleef tot 1809 van kracht. Deze invloed is te onderkennen in de vrouwenvoogdij die in het vroegmoderne Holland bestond.²⁰ Opvallend is wel dat het Romeinse recht zelf alleen kindervoogdij kende en geen vrouwenvoogdij.²¹ "Early modern jurists were thus selective in what they took from Roman law in regard to women", aldus Wiesner.²² Vrouwenvoogdij beperkte de mogelijkheden van de vrouw. Dit zal later bij de behandeling van de juridische positie van vrouwen aan de orde komen. Dan zal ook duidelijk worden dat vrouwen onder de Romeinse wetgeving konden testeren, bezit konden hebben en zelf zaken voor het gerecht konden brengen. Het was vrouwen onder het Romeinse recht onder bepaalde omstandigheden wel toegestaan te scheiden.²³

¹⁵ Vrouwen bezaten de elementen aarde en water met de kenmerken vochtigheid en kou, terwijl mannen zouden beschikken over de belangrijke elementen lucht en vuur met de kenmerken droogte en warmte Zie: Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 12-13.

¹⁶ Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 28.

¹⁷ Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 14.

¹⁸ H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreæ, hoogleeraar te Leiden. Tweede, vermeerderde uitgave deel II* (Arnhem 1910), 18-20. Beschikbaar via:

http://www.dbnl.nl/tekst/groo001inle03_01/pag/groo001inle03_01.pdf, datum laatste wijziging onbekend.

laatst bezocht op 29 november 2010; D. Helmers, 'Gescheurde bedden'. *Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810* (Hilversum 2002), 22.

¹⁹ Ibidem, 14; Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 28-29; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 36.

²⁰ F. Brandsma, 'Een bastard Code Napoleon?' *Het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*, in: J. Hallebeek en A.J.B. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)*, 221-247, aldaar 222.

²¹ Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 28-29; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 38.

²² Ibidem, 36.

²³ Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 28-29; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 36. Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 14; De Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreæ, hoogleeraar te Leiden*, 20.

De positie van vrouwen volgens de Christenen en de invloed van de Bijbel

Ook de Bijbel had invloed op de wijze waarop mannen in de vroegmoderne tijd over vrouwen spraken en dachten. Een mogelijke verklaring voor de ongelijkheid tussen man en vrouw en de onderdanigheid van de vrouw moet worden gezocht in het Bijbelboek Genesis 2 dat een belangrijke bron was voor de eeuwenlange misogynie.²⁴ Net als Genesis 1 behandelt Genesis 2 het Scheppingsverhaal. Niet alleen ging er meer interesse uit naar dit boek, ook verschilde het in een aantal opzichten van Genesis 1.²⁵ In Genesis 1 werden de eerste man en vrouw tegelijkertijd en naar God's beeld geschapen. Zij kregen samen de taak om voor de aarde en alles wat hierop leefde te zorgen.²⁶ Volgens Genesis 2 werd Adam als eerste geschapen en naar God's evenbeeld. Adam leefde een onbepaalde tijd alleen in de Hof van Eden en had tot taak daar het land "te bewerken en te bewaren".²⁷ Verder kreeg hij van God het gebod om niet van de boom der kennis van goed en kwaad te eten. Nadat God de dieren had geschapen, liet Hij Adam rusten en werd niet veel later Eva uit een rib van Adam geschapen. Adam was nu niet langer meer alleen. Anders dan Adam werd zij dus niet naar God's evenbeeld geschapen.²⁸ Eva was volgens Adam "nu eindelijk het been van mijn gebeente en vlees van mijn vlees; deze zal "mannin" heten, omdat zij uit de man genomen is."²⁹

Vanuit dit oogpunt gezien kan de ondergeschikte rol van de vrouw al worden verklaard. Genesis 3 gaat het verder: Tot overmaat van ramp was het Eva die zich door een slang liet ompraten om van de verboden boom der kennis van goed en kwaad te eten en zij overreedde op haar beurt Adam. De Erfzonde was hiermee volgens de Christenen een feit.³⁰ Zowel in de Joodse als de daaruit voortkomende Christelijke traditie droeg de vrouw de grootste schuld in de Zondeval en van daaruit is haar ondergeschikte positie ten aanzien van de man verder te verklaren.³¹ Zo schreef de 17^e eeuwse raadspensionaris, jurist en dichter Jacob Cats: "De man betracht de wet des lands, het wijf de wille van de mans."³²

In de Bijbel is ook sprake van positieve beeldvorming van vrouwen, zoals in de parabelen van Jezus. Hij maakte geen onderscheid in geslacht. "[L]eading some

²⁴ Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 9-10; In de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd verschenen er werken die als thema rolomkering van man en vrouw hadden. Deze werken hadden weliswaar een andere toon dan de misogynie werken van de kerk, maar de ongeschikte rol van vrouwen kwam nog altijd tot uiting. Zie: E. Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009), 19-23.

²⁵ Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 9-10.

²⁶ Ibidem, 9-10; Genesis 1: 26-31.

²⁷ Genesis 2: 8-15.

²⁸ Genesis 2: 8-21; Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 9-10; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 15.

²⁹ Genesis 2: 23-24.

³⁰ Genesis 3: 1-7; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 15.

³¹ Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 10; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 15-16.

³² Kloek, *Vrouw des huizes*, 81.

contemporary scholars to view Jesus as a feminist", aldus Wiesner.³³ Onder zijn directe volgelingen waren ook vrouwen.³⁴ Hoe betrokken vrouwen ook waren in de eerste eeuwen van de christelijke kerk, zo weinig waren zij dat in de eeuwen daarna. Als gevolg van het streven naar orde en regelmaat binnen de kerk werden zij naar de achtergrond verdreven.³⁵ De negatieve beeldvorming kreeg de overhand en die heeft mijns inziens ook zo lang stand kunnen houden, doordat de kerk eeuwenlang de regie ten aanzien van wat mensen wel en niet mochten weten en doen in handen heeft gehouden.

De vroegmoderne tijd: verandering of continuïteit?

Zowel de Renaissance als de Reformatie en de Contrareformatie hebben de positie van de vrouw enigszins veranderd.³⁶ De hervormers zagen geen heil in het celibaat (de Rooms-katholieke kerk hield hier wel aan vast). Zij vonden dat iedereen mocht trouwen en dus ook geestelijken. Het huwelijk was volgens protestanten geen sacrament. Desalniettemin bleef het huwelijk bleef voor hen wel degelijk belangrijk.³⁷ Hier kom ik in het volgende hoofdstuk nog op terug. Verder waren ook protestanten van mening dat de vrouw ondergeschikt was aan de man die haar (religieuze) hoofd of leider was.³⁸

Qua opvattingen over de positie van de vrouw bleven protestanten misschien terughoudend, maar evenals humanisten waren ook protestanten voorstanders van onderwijs. Vrouwen moesten onderwijs kunnen genieten en net als mannen moesten zij toch minstens in staat zijn de Bijbel in de volkstaal te kunnen lezen.³⁹ Het aantal geletterde vrouwen, dat al sinds het einde van de middeleeuwen stijgende was door de invloed van de Moderne Devotie, nam dan ook in de vroegmoderne tijd steeds verder toe.⁴⁰ Dit bracht wel gevaren met zich mee. Het lezen van de Bijbel (in de volkstaal) werd aan het begin van de Reformatie door de autoriteiten geassocieerd met ketterij.⁴¹ Bovendien vonden zij dat vrouwen de Bijbel niet hoorden te lezen: "Zij zeiden wat ik me met de Schrift te bemoeien had, dat ik mijn naad naaien moest", aldus een martelares.⁴²

³³ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 15-16.

³⁴ Ibidem, 16; Maria Magdala was van de vrouwelijke volgelingen de bekendste. Zie: Lukas 8:1-3.

³⁵ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 16-17; Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 8, 11.

³⁶ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 14; De 16^e eeuwse Duitse humanist Cornelius Agrippa uitte kritiek op het beeld van de superioriteit van de man. Volgens hem was het Genesisverhaal op verschillende manieren te interpreteren, zelfs in het voordeel van de vrouw. Vrouwen kregen volgens hem nauwelijks de kans om zich te bewijzen in een maatschappij die werd overheerst door het patriërchaat. Zijn werk zou navolging krijgen van andere auteurs, waaronder een aantal vrouwen. Zie: Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 20-31.

³⁷ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 26-27; D. MacCulloch, *Reformation. Europe's house divided 1490-1700* (Londen 2003), 648.

³⁸ De Groot spreekt ook wel over "kerck-voogd" in De Groot, *Inleidinge*, 20; S.B. Kitchin, *A history of divorce* (Londen 1912), 119.

³⁹ Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 23, 38-42.

⁴⁰ Ibidem, 23, 38-42; T. de Moor en J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006), 71-73.

⁴¹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 44-49.

⁴² Ibidem, 49. Volgens Kloek geven martelaarsboeken de realiteit niet geheel weer. Ibidem, 48.

Zowel humanisten als hervormers waren van mening dat iedereen er door onderwijs in moreel opzicht beter van werd.⁴³ Op den duur begon ook de katholieke kerk algemeen onderwijs te stimuleren. De katholieke kerk had als gevolg van de Reformatie te kampen met leegloop van de kerken en moest gedwongen een andere koers gaan varen. Onderwijs werd daarom een doelstelling van de Contrareformatie.⁴⁴

Factoren als religie, woonplaats, sekse en de sociale klasse bepaalden in grote mate de geletterdheid van mensen. Holland was in de vroegmoderne tijd verstedelijkt en calvinistisch. Het analfabetisme was hier in vergelijking tot plattelands- en/of katholieke gebieden daarom betrekkelijk laag. Hoewel het aantal geletterde vrouwen in Holland relatief groot was, was het aantal geletterde mannen nog altijd groter. Verder lag het aantal analfabeten onder de arme mensen hoger dan onder welgestelden.⁴⁵

Tegelijkertijd met het huwelijk dat onder de protestanten werd gepropageerd steeg ook in enige mate de status van de vrouw in het huwelijk. Vrouwen werden net als voorheen nog altijd geacht hun echtgenoten te gehoorzamen, maar de man diende zijn vrouw en kinderen goed te behandelen.⁴⁶ Zo schreef De Groot in zijn *Inleidinge* "maer en vermag den man niet sijne vrouw te slaen ofte anderzints wredelick te handelen".⁴⁷ Toch bracht de Reformatie in bepaalde opzichten geen verbeteringen voor vrouwen. Hun positie bleef nog altijd kwetsbaar en werd zelfs fragieler dan voorheen. Protestantse vrouwen konden namelijk in geval van nood niet langer meer een beroep doen op kloosters.⁴⁸ Bovendien verloren zij hun identificatiemogelijkheden met vrouwelijke heiligen.⁴⁹

In de 18^e eeuw, de eeuw van de ratio, probeerde de Republiek het voorbeeld te volgen van Frankrijk door speciale genootschappen voor vrouwen op te richten.⁵⁰ Ook werden vrouwen, zoals in Dordrecht, toegelaten tot milities. Zij hielden zich hierbij voornamelijk bezig met vervaardigen van vaandels en fondsenwerving.⁵¹ Er gingen stemmen op voor gelijke rechten voor man en vrouw, maar over het algemeen bleef de Republiek hangen in het traditionele beeld van de taken van vrouwen: het moederschap en het bestieren van het huishouden. De nadruk kwam in de 18^e eeuw wel meer dan

⁴³ Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 23, 38-42.

⁴⁴ Ibidem, 41-42.

⁴⁵ Ibidem, 41-42.

⁴⁶ Kloek, *Vrouw des huizes*, 67.

⁴⁷ De Groot, *Inleidinge*, 20.

⁴⁸ Kitchin, *A history of divorce*, 121-122.

⁴⁹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 67. Ook katholieke vrouwen konden door de sluiting van de kloosters in de Noordelijke Nederlanden niet meer als non leven. Wel konden deze vrouwen zich als klopjes bezighouden met missiewerk. Ibidem, 67.

⁵⁰ Kloek, *Vrouw des huizes*, 131-133; In Den Haag waren verschillende loges waar zowel man als vrouw lid van kon worden. Een bekend voorbeeld is 'La Juste' waar ongeacht geslacht iedereen als gelijkwaardig werd gezien en behandeld. Zie: 'Cultureel en sociaal leven' in: Th. Wijsenbeek (red.) *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek*, 228-251, 251.

⁵¹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 132; P. Schotel, 'Strijd om de macht', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813* (Hilversum 1998), 15-37, aldaar 34.

voorheen te liggen op het moederschap en in het bijzonder de opvoeding van kinderen. Kinderen werden geacht te worden opgevoed tot keurige burgers.⁵²

Over het algemeen kan worden gesteld dat vrouwen in de vroegmoderne tijd nog altijd een inferieure positie hadden in de patriarchale maatschappij, maar dat opvattingen over vrouwen in de loop van de tijd wel enigszins veranderden. Desalniettemin lag de nadruk nog altijd op haar huishoudelijke taken.

De juridische positie van de meerderjarige ongehuwde vrouw

In Holland vormde de leeftijd van 25 jaar voor zowel jongens als meisjes de grens van minder- naar meerderjarigheid. Bij het bereiken van die leeftijd werden zij handelingsbekwaam geacht.⁵³ Volwassenheid kon ook worden bereikt door in het huwelijk te treden of door een meerderjarigheidsverklaring (*venia aetatis*) te laten afgeven door de Staten van Holland en West-Friesland. Voor het verkrijgen van een meerderjarigheidsverklaring moesten meisjes en jongens respectievelijk minimaal 18 en 20 jaar oud zijn.⁵⁴

Meerderjarige ongehuwde vrouwen stonden anders dan minderjarige meisjes niet langer meer onder voogdij van hun vader of, als deze was overleden, een andere man. De groep volwassen ongehuwde vrouwen wordt in de literatuur doorgaans samen met weduwen onder het begrip vrouwen zonder man geplaatst.⁵⁵ Deze volwassen ongehuwde vrouwen waren handelingsbekwaam en zij konden over hun eigen goed beschikken. Bovendien werden zij in staat gesteld te handelen en contracten te sluiten zonder hierbij afhankelijk te zijn van een voogd.⁵⁶

Meerderjarige ongehuwde vrouwen konden in principe zonder bescherming van een man juridische zaken afhandelen. Veel vrouwen kozen echter voor een rechtshandeling voor de zekerheid een voogd ad hoc. Als de mogelijkheid bestond kozen zij in de meeste gevallen hun broer. Eventueel kon een notaris als voogd ad hoc optreden.⁵⁷ Overigens moet aan de voogd ad hoc niet al te veel waarde worden toegekend, het betrof hier slechts een tijdelijke voogd die enkel en alleen voor de rechtshandeling door de vrouw werd aangesteld.⁵⁸ In die tijd bestond er onder juristen zelfs onenigheid over de wenselijkheid van een voogd ad hoc.⁵⁹

⁵² Kloek, *Vrouw des huizes*, 108, 110, 112, 118, 132-133.

⁵³ A. Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001), 66.

⁵⁴ Schmidt, *Overleven na de dood*, 62, 66-67.

⁵⁵ Ibidem, 62-64; Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 29.

⁵⁶ Schmidt, *Overleven na de dood*, 67-68.

⁵⁷ Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 32.

⁵⁸ Ibidem, 30-32.

⁵⁹ Ibidem, 30-32.

De juridische positie van de gehuwde vrouw

De positie van een gehuwde vrouw verschilde in een aantal opzichten van de positie van een meerderjarige ongehuwde vrouw. Zoals al werd aangegeven veranderde de juridische positie van de vrouw als zij trouwde, doordat haar burgerlijke status veranderde van een ongehuwde meerderjarige vrouw in een gehuwde vrouw. In het geval zij nog niet meerderjarig was werd een vrouw door het huwelijk meerderjarig.⁶⁰

Anders dan een ongehuwde meerderjarige vrouw had een gehuwde vrouw minder rechten en was ze niet handelingsbevoegd. Zij was volgens het landrecht onmondig en stond onder de macht van haar man. Hierdoor kon zij niet langer over haar eigen goederen beschikken en niet langer zelf voor het gerecht verschijnen. Dit waren vanaf het sluiten van het huwelijk de taken van de echtgenoot. Hij diende haar te onderhouden en te beschermen en zij moest hem gehoorzamen op alle fronten, ook als hij wilde verhuizen.⁶¹ In tegenstelling tot civiele zaken droegen gehuwde vrouwen wel verantwoordelijkheid voor hun criminele daden.⁶² "Wolverstaende nochtans dat oock deze, in zaecken van zware misdaed, by haer selven moeten te recht staen", aldus De Groot over onmondigen.⁶³

Niet op alle punten werd een getrouwde vrouw in de vroegmoderne tijd handelingsonbevoegd geacht. Een gehuwde vrouw kon er voor kiezen om openbare koopvrouw te worden om zo handel te kunnen drijven.⁶⁴ Zij droeg hierbij verantwoordelijkheid voor haar eigen financiële wandelgangen en die van haar gezin. De bevoegdheid van een koopvrouw had alleen betrekking op haar nering, want voor alle andere zaken bleef zij onbevoegd. Het fenomeen openbare koopvrouw was niet uniek voor de Republiek, ook elders in West-Europa konden gehuwde vrouwen als koopvrouw zelfstandig een inkomen verdienen.⁶⁵

Bovendien kon een getrouwde vrouw de invloed van de echtgenoot beperken door te huwen op voorwaarden. Op die manier kon zij het beschikkingsrecht over haar eigen goederen behouden en voorkwam zij gemeenschap van goederen.⁶⁶ Ik wil opmerken dat in het geval een vrouw huwde op huwelijkse voorwaarden zij nog altijd handelingsonbekwaam was. Tevens moet worden opgemerkt dat huwelijken in vroegmoderne Holland over het algemeen in gemeenschap van goederen gesloten.⁶⁷ Hier

⁶⁰ Schmidt, *Overleven na de dood*, 55, 62.

⁶¹ Ibidem, 55-56; Fairchilds, *Women in Early Modern Europe, 1500-1700*, 282; De Groot spreekt in deze ook wel over het mond-borgerschap. Zie: De Groot, *Inleidinge*, 15, 22.

⁶² Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 36; Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 39-41.

⁶³ De Groot, *Inleidinge*, 14.

⁶⁴ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 37.

⁶⁵ Wat wel uitzonderlijk was voor de Republiek, was dat openbare koopvrouwen in de vroegmoderne tijd in alle neringen bevoegdheid hadden. Zie: D. van den Heuvel, 'De Openbaar Koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen in de Republiek', *Historica* (2005), 12-14, aldaar 12-13.

⁶⁶ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 36-37.

⁶⁷ Ibidem, 36-37; Helmers, 'Gescheurde bedden', 166nt.

zal in hoofdstuk 3 nog op worden teruggekomen. Als een man onverantwoord met de boedel omging kon een vrouw wel te allen tijde het gerecht verzoeken om een scheiding van de boedel.⁶⁸ Het gerecht kon zo voorkomen dat hele gezinnen in financiële moeilijkheden zouden komen en aanspraak zouden kunnen maken op de armenzorg.⁶⁹

Ook waar het aankwam op het doen van de dagelijkse boodschappen voor het levensonderhoud was een vrouw handelingsbekwaam.⁷⁰ Deze handelingsbekwaamheid is naar mijn mening logisch, want de heersende opvatting was dat een vrouw voor haar domein, het huishouden, diende te zorgen.⁷¹

Verder had een gehuwde vrouw, anders dan een man, het zogenoemde renunciatierecht in het geval haar wederhelft zou komen te overlijden. Dit recht hield in dat mocht een vrouw weduwe worden zij zich in het openbaar kon ontdoen van de schulden die door haar man waren gemaakt. Hiervoor diende de vrouw in de periode tussen het overlijden en de uitvaart van haar wederhelft openbaar afstand te doen van de boedel.⁷² Dit renunciatierecht had geen betrekking op koopvrouwen, omdat zij immers zelf een inkomen verdienden en zelf schulden konden aangaan.⁷³ Hugo de Groot schreef hierover het volgende:

“t Welck geen plaets en heeft in koopluider vrouwen die haer in tegenwoordigheid ofte afwezen van hare mans met de koopmanschappen in 't verkoopen ofte koopen openbarelick hebben onderwonden, als de welcke ghehouden zijn voor hare mans schulden te verantwoorden.”⁷⁴

Door de invloed van de Reformatie is ook de bewegingsvrijheid van de vrouw binnen het huwelijk toegenomen. Volgens de protestantse kerk was het mogelijk huwelijken te ontbinden als er sprake was van overspel of kwaadwillige verlatting. Vrouwen werden mondiger en vroegen vaker een scheiding aan.⁷⁵

Zoals ik duidelijk heb gemaakt, hadden gehuwde vrouwen in veel opzichten minder bewegingsvrijheid dan meerderjarige ongehuwde vrouwen en weduwen. Dit betekende evenwel niet dat gehuwde vrouwen helemaal geen rechten hadden.

De juridische positie van de gescheiden vrouw

Vrouwen die van hun echtgenoten wilden scheiden waren uitgezonderd van vrouwenvoogdij. Hierdoor werden zij in staat gesteld om hun echtgenoten voor het

⁶⁸ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 36-37.

⁶⁹ Wiesner, *Women and Gender in Early Modern Europe*, 37-38.

⁷⁰ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 37; Schmidt, *Overleven na de dood*, 59-60.

⁷¹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 108.

⁷² Gehuwde vrouwen konden geen geldzaken doen en dus waren zij ook niet verantwoordelijk voor de schulden die een huwelijk met zich meebracht. Zie: Schmidt, 'Vrouwen en het recht', 38-39.

⁷³ Van den Heuvel, 'De Openbaar Koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen in de Republiek', 14.

⁷⁴ De Groot, *Inleidinge*, 83

⁷⁵ Van der Heijden, *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 34-35.

gerecht te dagen.⁷⁶ Na zowel een separatie (scheiding van tafel en bed) als divorcie (echtscheiding) veranderde de juridische positie van vrouwen. Ongehuwde volwassen vrouwen en weduwen behoorden tot de categorie vrouwen zonder man.⁷⁷ Hoewel dit bij een gesepareerde vrouw formeel gezien niet het geval was, kan mijns inziens worden gesteld dat gescheiden vrouwen ook tot deze categorie behoorden. Gescheiden vrouwen waren net als ongehuwde vrouwen handelingsbekwaam en hadden het beheer over hun eigen goed weer in eigen hand.⁷⁸ Zo is in een separatieakte te lezen

“Dat de vrouw zal zijn ontslagen uit de maritale magt en bevoegt zal wezen zoals zij hierbij zo veel desnoots bevoegt gemaakt wert, om even als ene ongetrouwde vrouw te doen en te handelen en hare zaken te beheren en te bestieren.”⁷⁹

Bij een separatie werd de vrouw ontslagen uit de maritale macht. De vrouw moest (weer) op eigen benen staan en een inkomen zien te verdienen om zichzelf te onderhouden.⁸⁰ Formeel gezien waren man en vrouw echter nog steeds met elkaar getrouwd, alleen deelden zij niet langer een en hetzelfde huishouden. Dit betekende ook dat zij beiden geen nieuwe relatie konden aangaan, anders pleegden zij overspel.⁸¹ Vrouwen die gescheiden waren middels een divorcie hadden deze mogelijkheid wel, zij konden in principe hertrouwen. In het geval dat de vrouw zelf schuldig was aan het mislukken van het huwelijk zaten er mitsen en maren aan.⁸² In het volgende hoofdstuk zullen (mogelijke) consequenties worden besproken.

Vrouwen zonder man konden de voogdij krijgen over hun minderjarige kinderen. Dit gold dus ook voor een gescheiden vrouw.⁸³ Dit viel namelijk onder de zorgplicht die ouders in de vroegmoderne tijd hadden ten aanzien van hun kinderen. Normaliter hadden ouders samen het gezag over hun kinderen. De zorgplicht voor kinderen hield niet op bij een scheiding tussen de ouders en verviel pas als de kinderen volwassen waren.⁸⁴ In Holland werden kinderen vaak toegewezen aan de onschuldige partij. Voor zowel de steden Leiden als Alkmaar werd het merendeel van de kinderen onder de zorgen van hun moeder gesteld.⁸⁵ Of dit ook het geval was in Den Haag en Dordrecht zal

⁷⁶ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 168.

⁷⁷ Schmidt, *Overleven na de dood*, 62.

⁷⁸ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 376-377.

⁷⁹ GAD 9, inv. 610.

⁸⁰ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 376-377.

⁸¹ D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Assen 1982), 200-201; M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998), 245.

⁸² Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 245.

⁸³ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18de eeuw*, 199; Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 167, 287-289; Schmidt, *'Vrouwen en het recht'*, 29.

⁸⁴ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 283-290.

⁸⁵ *Ibidem*, 283.

in hoofdstuk 3 worden bekeken, als zal worden ingegaan op de vraag wie van de ouders na de scheiding de voogdij over de kinderen krijgt.

De sociaaleconomische positie van vrouwen in Holland

In de voorgaande paragrafen is duidelijk geworden dat vrouwen zonder man en gehuwde koopvrouwen zelfstandig handel mochten drijven. In de volgende paragrafen zal de sociaaleconomische situatie van Holland en in het bijzonder die in Den Haag en Dordrecht worden besproken. Vervolgens zal de sociaaleconomische situatie van vrouwen worden onderzocht. De mate van algehele welvaart is bepalend voor de zelfstandige positie van een vrouw. Er bestond in de vroegmoderne tijd net als tegenwoordig een sterke wisselwerking tussen de vrijheid van de vrouw en economische ontwikkelingen.⁸⁶ Met andere woorden hoe meer vrijheid vrouwen hadden in het huwelijk des te meer zij zelfstandig gingen ondernemen.

Werksectoren in Den Haag en Dordrecht

Op basis van gegevens uit het verpondingskohier telde Den Haag in 1732 bij benadering 33.500 inwoners. Dit aantal was in 1795 toegenomen tot circa 38.433 inwoners. Den Haag had anders dan veel andere Hollandse steden in die periode niet te kampen met een teruglopend bevolkingsaantal.⁸⁷ Den Haag was het politieke centrum van Holland en de Republiek. Het was de residentie van de Stadhouder van Holland en West-Friesland en van verschillende rechtelijke instanties.⁸⁸ Den Haag had als gevolg hiervan een grote dienstensector.⁸⁹ Een groot deel van de Haagse bevolking was werkzaam in de handel, ambacht en nijverheid die al dan niet op de rijke clientèle waren afgestemd. Zo waren er winkels met Oost-Indische producten en bloemisten te vinden.⁹⁰ In tijden van economische tegenslag in de late 18e eeuw nam zowel het aantal winkeliers als het aantal venters in Den Haag toe. Dit waren werklozen die via het verkopen van producten alsnog inkomsten probeerden te genereren. Dit had nadelige gevolgen voor winkeliers die het aantal klanten zagen afnemen.⁹¹ Aan het einde van de 18^e eeuw vertrok het stadhoudelijke hof uit Den Haag met als gevolg dat middenstanders in de financiële

⁸⁶ Van der Heijden *et al*, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', 50.

⁸⁷ Voor 1795 is gebruik gemaakt van de volkstelling. Zie: Wijsenbeek, 'Economische leven', 78.

⁸⁸ Naast de vierschaar waren het Hof van Holland, de Raad van Brabant en de Raad van State gevestigd in Den Haag. Zie: J. Zijlmans, 'In handen van justitie' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 121-148, aldaar 122; 25-26; Wijsenbeek, 'Economisch leven', 89.

⁸⁹ *Ibidem*, 58, 89.

⁹⁰ Voorbeelden van grote industrieën waren boekhandels, wapenindustrie, porseleinindustrie en bierbrouwerijen. Deze industrieën waren destijds winstgevend, maar zij stelden over het geheel gezien in vergelijking met andere Hollandse steden weinig voor. Zie: Wijsenbeek, 'Economisch leven', 79-89; Th. Wijsenbeek, 'Wooncultuur en sociale verschillen' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 252-286, aldaar 272; K. Stal, 'Een plaets so magnifycq van gebouwen', in: *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 23-56, aldaar, 52.

⁹¹ Wijsenbeek, 'Economisch leven', 82-86, 89.

problemen kwamen.⁹² De kloof tussen arm en rijk werd in die periode dus alleen maar groter. Ongeveer 70 procent van de Haagse bevolking behoorde tot de allerarmsten, terwijl het percentage rijke inwoners schommelde tussen zes en twaalf procent.⁹³

Dordrecht was qua inwoneraantal veel kleiner dan Den Haag. Er woonden hier in de 18^e eeuw tussen de 18.000 en 19.000 mensen. Het merendeel van de inwoners was afkomstig uit de stad zelf of uit de overige gewesten van de Republiek.⁹⁴ Hoewel de late middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne periode buiten het bereik van mijn onderzoek liggen is het vermeldenswaardig dat Dordrecht zich destijds ontwikkelde tot de stapelmarkt van Holland. De stad had deze positie te danken aan haar gunstige ligging aan de Waal, de Maas en de Merwede.⁹⁵ Dordrecht had stapelprivileges, waardoor goederen afkomstig uit de Rijn- en Maasvaart naar Dordrecht moesten worden vervoerd en ook daar moesten worden verkocht. In de loop van de vroegmoderne periode verloor Dordrecht deze positie: Karel V beknottede de stapelprivileges en op den duur werden de stapelprivileges vervangen door heffingen. Ook streefde Rotterdam in de 17^e eeuw Dordrecht als belangrijk zeehandelscentrum voorbij. In diezelfde periode verloor het gebied dat tegenwoordig Zuid-Holland vormt aan belang als gevolg van de economische groei in het noorden van Holland, met name in Amsterdam.⁹⁶ Toch bleef Dordrecht tot het begin van de 18^e eeuw een belangrijk binnenvaartcentrum, maar zij verloor in 1795 wel definitief haar stapelrechten.⁹⁷ In 1811 was nog een groot deel van de mannelijke bevolking werkzaam in de nijverheidssector (41,3 procent), gevolgd door de dienstensector (33,2 procent). Ten aanzien van de 18^e eeuw bestaat hierover geen zekerheid, aangezien in de ondertrouwboeken van de periode 1685-1811 de registratie van beroepen nagenoeg geheel ontbreekt.⁹⁸ Wel is bekend dat de textielnijverheid in Dordrecht, net als in Leiden en Haarlem, in de 18^e eeuw is teruggevallen.⁹⁹

⁹² Ibidem, 82, 89.

⁹³ Wijsenbeek, 'Economisch leven' 78.

⁹⁴ Het inwoneraantal is berekend op basis van huis- en volkstellingen. Het aandeel van mensen afkomstig uit Zuid-Holland en Noord-Brabant was hierbij opvallend groot. Dit is te verklaren door een voorkeursbehandeling die zij kregen bij vestiging in Dordrecht. Het verkrijgen van burgerrecht was vooral belangrijk om lid te kunnen worden van gilden. Zie: H. Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 72-108, aldaar, 75-79, 102-108.

⁹⁵ H. Nusteling, 'Het stapelrecht beknot, de zeehandel ingeperkt', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 130-148.

⁹⁶ De economische groei is onder meer af te leiden uit demografische gegevens; Ibidem, 130-148; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995), 415-416.

⁹⁷ C. Koopmans, *Dordrecht 1811-1914: een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Hilversum 1992), 24, 117-119.

Beschikbaar via: http://books.google.nl/books?id=UOWt0aqq1-IC&printsec=frontcover&dq=dordrecht+1811-914&hl=nl&ei=bpheTN3XEMyHOKfn3b0J&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CC8Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

⁹⁸ Nusteling, 'Het stapelrecht beknot, de zeehandel ingeperkt', 130-148; Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 149, 161, 167-169. In de 1811 telde Dordrecht onder meer 1 sirooprappinaderij, 12 suikerrappinaderijen, 13 zoutziederijen die zich onder andere in Zwijndrecht bevonden, 5 bierbrouwerijen en een aantal stokerijen. De handelssector ging langzaam achteruit als gevolg van gebrek aan zee- en binnenvaart en de algemene verarming. Zie: Koopmans, *Dordrecht 1811-1914*, 117-119.

⁹⁹ Nusteling, 'Strijd om de binnenvaart', 169.

Niet alleen Den Haag en Dordrecht kregen na 1750 met een afnemende economie te maken. In het algemeen kreeg de Republiek in de 18^e eeuw te maken met onder andere stijgende prijzen, de-urbanisatie, achteruitgang in de nijverheden, werkloosheid, minder opbrengsten uit handel en landbouw. De kloof tussen arm en rijk nam hand over hand toe. De Republiek was in de 18^e eeuw geen grootmacht meer. De Republiek stond in verhouding tot omliggende landen economisch gezien stil en het verkeerde vanaf 1780 ook nog eens in een economische crisis.¹⁰⁰

Werkende vrouwen

Holland was een sterk geurbaniseerd gebied, waardoor vrouwen in grote mate bewegingsvrijheid hadden.¹⁰¹ Dit werd mede versterkt door het vrouwenoverschot waar de Republiek sinds het einde van de 17^e eeuw mee te maken had. Dit vrouwenoverschot is te verklaren door het feit dat er op jonge leeftijd meer jongens overleden dan meisjes, zoals in Dordrecht het geval was. Bovendien vonden veel vrouwen hier sneller een betrekking dan mannen.¹⁰² Waarbij het burgerschap voor mannen veelal een vereiste was voor uitoefening van een publiek ambt, was dit voor vrouwen doorgaans niet noodzakelijk.¹⁰³

Veel Hollandse vrouwen stonden er alleen voor als hun echtgenoten bijvoorbeeld in de scheepvaart werkten. In de 18^e eeuw was er sprake van toenemende werkloosheid en armoede, waardoor het aantal mannen dat werk zocht in onder andere de VOC toenam. Het merendeel van deze mannen was afkomstig uit de Hollandse steden.¹⁰⁴ Welke invloed hadden de veranderde omstandigheden op de arbeidsmarkt op de arbeidskansen van de vrouw? In deze paragraaf wordt gekeken in welke sectoren vrouwen in het 18^e eeuwse Holland werkzaam waren. De laatste jaren zijn verschillende onderzoeken gepubliceerd over de werkzaamheden van vrouwen in de vroegmoderne tijd. Uit deze onderzoeken is af te leiden dat veel vrouwen werkten en dat voor veel huishoudens de bijdrage van de vrouw aan het gezinsinkomen onontbeerlijk was.¹⁰⁵ Enkele van die sectoren worden hierna besproken.

¹⁰⁰ Holland en Zeeland verloren in 1795-1815 gezamenlijk 10 procent van hun bevolking aan het platteland. Zie: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 782-789.

¹⁰¹ Kloek, *Vrouw des huizes*, 91-92.

¹⁰² De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 692; Door het vrouwenoverschot was een huwelijk voor veel vrouwen niet weggelegd of huwden zij op latere leeftijd. Zie: Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', 94; Kloek, *Vrouw des huizes*, 91-92.

¹⁰³ Dit was bijvoorbeeld in Rotterdam het geval. Zie: M. van der Heijden en A. Schmidt, 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800.', *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* 4 (2007), 3-34, aldaar 27.

¹⁰⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 99-100, 692; Kloek, *Vrouw des huizes*, 91.

¹⁰⁵ Zie bijvoorbeeld E. van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen: Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007), 232-234, beschikbaar via <http://dare.uvu.vu.nl/handle/1871/12680>, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht 29 november 2010; A. Schmidt, 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', *De Zeventiende eeuw* 23 (2007), 160-178; M. van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen. Werkende vrouwen*

Vrouwen konden in principe lid worden van gilden, maar niet alle gilden waren bereid vrouwen als lid op te nemen. In Dordrecht konden vrouwen bijvoorbeeld geen lid worden van het kramersgilde. Zij konden daarentegen wel gebruik maken van het weduwerecht, waardoor zij het ambacht van haar overleden man kon voortzetten tot het moment dat haar zoon in staat was het ambacht over te nemen. Zij kon hier alleen aanspraak op maken zolang zij weduwe was, wilde zij hertrouwen dan verviel het weduwerecht.¹⁰⁶ In Den Haag kwamen weduwen die het ambacht van hun overleden man wilden voortzetten bedrogen uit. In economische moeilijke tijden wilde de stedelijke overheid in Den Haag weduwen geen kans geven om het ambacht voort te zetten. Bovendien werden vrouwen hier uitgesloten van gilden waar een meesterproef voor afgelegd diende te worden.¹⁰⁷ Ondanks het feit dat vrouwen fysiek in staat waren om een opleiding te volgen was de heersende opvatting dat het onderwijzen van vrouwen minder zinvol was dan van mannen.¹⁰⁸ Zij konden daarentegen wel lid worden van gilden waar dit geen vereiste was, maar de Haagse overheid probeerde ook dit in de tweede helft van de 18^e eeuw zoveel mogelijk tegen te gaan.¹⁰⁹

Binnen gilden verrichtten vrouwen werk waarvoor weinig kennis of opleiding was vereist of verrichtten zij hetzelfde werk als mannen. Vrouwen kregen hiervoor in verhouding met mannen minder betaald. Dit was bijvoorbeeld het geval in de textielindustrie waar vrouwen van oudsher actief waren.¹¹⁰ In de textielnijverheid hadden vrouwen meer mogelijkheden in economisch betere tijden.¹¹¹ Dit ging blijkbaar niet altijd voor de mode- en kledingbranche op. Ondanks dat het in de tweede helft van de 18^e eeuw het met Holland economisch gezien minder ging, ontwikkelde de kledingbranche in Den Haag en Delft zich sterk als gevolg van de snel veranderende kledingstijlen. Veel vrouwen werkten hier als naaister. Kleermakers waren met deze ontwikkeling niet blij. Hun broodwinning werd afgenomen, omdat vrouwen ook mannenkleding vervaardigden. Protesten hierover bij de stedelijke overheid haalden niets uit.¹¹² Er waren grote sociale

in de Nederlandse dranknijverheid, 1500-1800 (Utrecht 2009); Th. Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8, 173-201; Van der Heijden en Schmidt, 'In dienst van de stad', 3-34.

¹⁰⁶ Hiervoor moest een gildebroeder bij zijn aantrede tot het gilde een bedrag van 8 stuivers, ook wel het *coppoengelt* genoemd, betalen. Zie: E. Palmen, 'De gilden en hun economische betekenis', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 198-208, aldaar 198-199. Het kwam overigens ook voor dat weduwen na hun nieuwe huwelijk het ambacht van hun overleden echtgenoot konden voortzetten. Zij moesten hiervoor dan wel een meesterproef afleggen en hun nieuwe echtgenoten moesten flink betalen om lid te kunnen worden. Ibidem, 199; Schmidt, 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', 167.

¹⁰⁷ Wijsenbeek, 'Economisch leven', 87-88.

¹⁰⁸ Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 239-240.

¹⁰⁹ Wijsenbeek, 'Economisch leven', 87-88.

¹¹⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 691; Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 63, 157, 241-242, 314-316; Schmidt, 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', 176.

¹¹¹ Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 315; Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 182-183.

¹¹² Ibidem, 174-175, 182-183, 198.

verschillen tussen de naaisters onderling. Naaimoeders waren redelijk welvarend en hadden daardoor een hogere sociale positie verworven, terwijl naaimeisjes voor het leeuwendeel armlastig waren. Velen waren genoodzaakt via prostitutie bij te verdienen.¹¹³

Ook het werk in zoutketen vereiste weinig kennis, maar het was fysiek wel zwaar. Het is daarom des te opmerkelijk dat vrouwen hier juist in de meerderheid waren. In onder meer Leiden en Zwijndrecht werkten vrouwen als keetvrouwen of -meiden, turfgraafsters en -tonsters. Turf was als brandstof essentieel om het vuur onder de grote zoutpannen aan te houden. Verder pompten vrouwen de waterschepen met daarin het zoute zeewater uit.¹¹⁴ Waren in de 18^e eeuw de zoutketen in Leiden en Zwijndrecht echte vrouwenwerkplaatsen, in de loop van de 19^e eeuw was daar geen vrouw meer werkzaam. Er zijn vooralsnog geen aanwijzingen dat het huiselijkheidsdebt hierin een rol heeft gespeeld.¹¹⁵ Voor Leiden speelde mogelijk de afnemende vrachtvaart uit Kolhorn (waar de meeste Leidse keetmeiden en- vrouwen uit afkomstig waren) een rol.¹¹⁶

Zowel ongehuwde als gehuwde vrouwen waren werkzaam in de handel. Het betrof hier evenzeer de groot- als tussen- en detailhandel. In de groothandel waren dit vooral weduwen en vrouwen waarvan echtgenoten op zakenreis waren. De groothandel in Den Haag was vergeleken met de groothandel in handelssteden als Amsterdam en Rotterdam klein en minder internationaal, dit in tegenstelling tot de tussenhandel. Ongehuwde vrouwen waren in de Haagse detailhandel in de meerderheid. De detailhandel werd in de 18^e eeuw groter als gevolg van de toenemende vraag van consumenten.¹¹⁷

Daarnaast werkten vrouwen in overheidsdienst. Zij werkten hierin soms samen met hun echtgenoot. Vrouwen vervulden meestal de lagere ambten en werden in verhouding tot mannelijk personeel minder betaald. Voor hogere bestuurlijke of juridische ambten kwamen zij niet in aanmerking, want deze ambtenaren moesten universitair geschoold zijn en dat was vaak voor vrouwen niet weggelegd.¹¹⁸ Anders dan in bijvoorbeeld Duitsland waar bijna alle vrouwen die voor de overheid werkten

¹¹³ Van der Pol's onderzoek wees uit dat het merendeel van de Amsterdamse vrouwen in de kleding- en textielsector tevens werkzaam waren in de prostitutie. Zie: Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 203, 241; Net als naaisters verdienden ook dienstbodes bij als prostituee. Zie: Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 197; Amsterdam en Den Haag waren de grootste prostitutiesteden van de Republiek. Zie: Zijlmans, 'In handen van justitie', 136-139.

¹¹⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 690. Everard gaat in op vrouwen in Zwijndrecht en Leiden, maar ook van andere plaatsen is bekend dat vrouwen werkzaam waren in zoutziederijen. Zie: Everard, 'Veranderingen en continuïteit in de arbeid van vrouwen. Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal, 1750-1900', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005), 81-102, aldaar 84-91.

¹¹⁵ Everard, 'Veranderingen en continuïteit in de arbeid van vrouwen. Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal, 1750-1900', 84-85, 91, 94, 98.

¹¹⁶ *Ibidem*, 98.

¹¹⁷ Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 185-187.

¹¹⁸ Van der Heijden en Schmidt, 'In dienst van de stad', 4, 26-29, 31-33. Ook in de stedelijke ambten bestond weduwerecht zie hiervoor in het bijzonder pagina 28 van het genoemde artikel.

werkzaam waren in de gezondheidszorg, werkten Hollandse vrouwen in allerlei overheidsdiensten.¹¹⁹ In de eerste helft van de 18^e eeuw waren in Den Haag 85 vrouwen in overheidsverband werkzaam. Zij werkten hier bijvoorbeeld als vroedvrouw, turftonster, stadwaardeerster, sjouwster, kruister, marktschipper of koetsenverhuurster. In de tweede helft van de 18^e eeuw waren hier nog maar weinig vrouwen werkzaam in deze sector. Met uitzondering van vroedvrouwen en de laaggewaardeerde beroepen turftonster en stadwaardeerster werden vrouwen door het stadsbestuur niet meer opnieuw benoemd.¹²⁰ De mogelijkheden van Haagse vrouwen om te werken in overheidsdienst werden in de tweede helft van de 18^e eeuw dus aanzienlijk beperkt. Dit bleek echter niet overal in Holland het geval te zijn. Volgens Van der Heijden en Schmidt namen de mogelijkheden van vrouwen op de arbeidsmarkt in Gouda, Leiden en Rotterdam juist toe.¹²¹

Vrouwen waren ook in de onderwijssector werkzaam, echter niet als leerkracht op scholen die door de stedelijke overheid werden gefinancierd.¹²² Zij waren werkzaam als leerkracht op particuliere scholen. Er bestonden grote sociale verschillen tussen de vrouwelijke leerkrachten onderling. Matressen, die gelijknamige scholen hielden, waren veelal laagopgeleid. Op deze matressenschooltjes konden kinderen onder meer spelen en leerden zij breien. De matressen behoorden tot de armste bevolkingsgroepen.¹²³ Andere vrouwen werkten als (privé)onderwijzeres of gouvernante. Docentes waren afkomstig uit alle sociale lagen.¹²⁴ Er werden eisen gesteld aan een onderwijzeres: vrouwen moesten een gereformeerd burger zijn en ten minste 20 jaar oud zijn. Pas aan het einde van de 18e eeuw werden hogere en uitgebreidere eisen gesteld aan zowel matressen als onderwijzers.¹²⁵

Vrouwen werkten ook in de huishouding van rijkere mensen, bijvoorbeeld als dienstbode. Het aantal vrouwen dat werkzaam was als dienstbode nam gedurende de 18^e eeuw toe. Dit werk zou vooral door ongehuwde vrouwen zijn gedaan.¹²⁶ In 1808 was

¹¹⁹ Ibidem, 4, 20-21, 29, 31.

¹²⁰ De stedelijke overheid stelde vrouwen die werkzaam waren in de vervoerssector enkel en alleen aan. Voor inkomsten waren deze vrouwen afhankelijk van de door hen verleende diensten; Wijsenbeek, 'Van priseerstes en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 187-188, 192. Van der Heijden en Schmidt geven in hun artikel aan dat het begrip stedelijke ambten moeilijk te definiëren is. Zie: 'In dienst van de stad', 8-12. In de loop van de 18e eeuw werden er meer eisen gesteld aan vroedvrouwen om wantoestanden tijdens bevallingen te voorkomen. Zie: S.I. von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw* (Leiden 1914), 194-201.

¹²¹ Van der Heijden en Schmidt, 'In dienst van de stad', 32-33.

¹²² Wijsenbeek, 'Van priseerstes en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 193.

¹²³ C. Essenboom, 'Onderwijs op het Eiland van Dordrecht', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813* (Hilversum 1998), 307-325, aldaar 307-309.

¹²⁴ In Den Haag nam het aantal onderwijzeressen op particuliere scholen in de 18e eeuw toe als gevolg van een afname van het aantal leerlingen op stadsscholen. Zie: Wijsenbeek, 'Van priseerstes en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 193-195.

¹²⁵ Essenboom, 'Onderwijs op het Eiland van Dordrecht', 309-325.

¹²⁶ Wijsenbeek, 'Economisch leven', 88-89. Niet alleen in economische moeilijke tijden waren vrouwen werkzaam als dienstboden. Zij deden dit werk ook in economische betere tijden. Zie: Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 45. Het salaris van een dienstbode kon tussen

bijna 7,5 procent van Dordtse bevolking dienstbode van beroep.¹²⁷ Naast dienstbode werkten vrouwen als schoonmaakster, linnen- of keukenmeid. Veelal behoorden deze vrouwen tot de laagste sociale groepen.¹²⁸

Huisvrouwen

Er mag niet worden vergeten dat veel vrouwen hun echtgenoten hielpen in hun ambacht en zo via informele weg met het vak kennis maakten.¹²⁹ In de vroegmoderne tijd werkte een groot deel van de vrouwelijke bevolking, al dan niet in het ambacht van hun man, en de vrouwen probeerden dit zo goed mogelijk te combineren met het moederschap en het huishouden. Voor veel gezinnen in de 18^e eeuw was het financieel noodzakelijk dat vrouwen werkten.¹³⁰ Verder moeten de huishoudelijke taken van een vrouw in de 18^e eeuw zeker niet worden onderschat. Zij leerde huiselijke vaardigheden of taken van haar moeder. Vrouwen werkten keihard om er voor te zorgen dat er eten op tafel kwam, het huis en kleding schoon was en dat er ook nog voldoende aandacht was voor hun kinderen.¹³¹

Illustratie 2: *De huisvrouw* (1811) van Abraham van Strij.
Bron: Rijkmuseum, Geheugen van Nederland.

In de betere kringen hadden vrouwen ook genoeg huishoudelijke taken al betrof het hier meer een leidinggevende en controlerende functie om de werkzaamheden van het personeel in goede banen te leiden.¹³² Daarnaast hielden deze vrouwen zich bezig met het onderhouden van sociale contacten (veelal in het belang van de werkzaamheden van hun echtgenoten) door bijvoorbeeld het organiseren van theekransjes, diners en

de circa 20 en 100 gulden bedragen naar gelang het werk en het aantal dienstjaren. Zie: Wijsenbeek, 'Van priseerstes en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 188, 195, 200; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500- 1815*, 693.

¹²⁷ H.A. Diederiks 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.) *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985), 61. Beschikbaar via: http://books.google.nl/books?id=I70_LOh03ngC&printsec=frontcover&dq=armoede+en+sociale+spanning&hl=nl&ei=cU_uTN7FH8SVOqeE7YcK&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CC0Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

¹²⁸ Wijsenbeek, 'Van priseerstes en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', 200.

¹²⁹ Vrouwen konden op die manier bijvoorbeeld het ambacht van hun overleden echtgenoot overnemen. Zie: Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 154-155, 240.

¹³⁰ Wijsenbeek noemt dit aspect wel ten aanzien van de 17e eeuw, maar niet expliciet bij haar behandeling van de 18^e eeuw. Zie: Wijsenbeek, 'Economisch leven', 76-77, 86-88; Kloek, *Vrouw des huizes*, 127-128.

¹³¹ Ibidem, 127; Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 241.

¹³² Kloek, *Vrouw des huizes*, 123-127. In vergelijking met andere landen waren er in de Republiek weinig inwonende dienstboden. Ibidem, 125-126.

jours.¹³³ Hier is duidelijk het verschil tussen de hogere en lagere sociale lagen te zien. Veel vrouwen in de lagere sociale lagen moesten bijdragen aan het gezinsinkomen en hadden nauwelijks de tijd om zich bezig te houden met bijvoorbeeld het organiseren van feesten, terwijl vrouwen uit de bovenlaag dit juist als (een onderdeel van) hun huishoudelijke werk zagen.¹³⁴ Dit laat dus zien dat werkzaamheden van de 18^e eeuwse vrouw niet over een kam moeten worden geschoren.

Conclusie

De vrouw werd in de vroegmoderne tijd in veel opzichten beschouwd als de mindere van de man. Dit is terug te voeren op verschillende denkbeelden uit de Griekse, Germaanse, Romeinse en Christelijke traditie. Overgenomen door mannen in de vroegmoderne tijd en naar hun geloven aangepast en toegepast ten koste van veelal de gehuwde vrouw. In tegenstelling tot de gehuwde vrouw kenden vrouwen zonder man grotere vrijheden. Zij waren handelingsbekwaam en dat betekende dat zij zelfstandig contracten konden aangaan, over hun eigen goederen konden beschikken en zaken konden doen. Slechts voor het in rechte verschijnen hadden deze vrouwen tijdelijk een voogd nodig of vroegen zij hier vrijwillig om.

In dit hoofdstuk is ook gekeken naar de sectoren, waarin vrouwen en in het bijzonder de Haagse en Dordtse vrouwen in de 18^e eeuw werkzaam waren. In het vroegmoderne Holland was er sprake van een vrouwenoverschot, maar dit betekende niet dat vrouwen banen van mannen konden overnemen. Er heerste namelijk niet alleen armoede, maar ook grote werkloosheid. Bovendien konden vrouwen niet zomaar lid worden van ieder gilde en zij kregen meestal informele scholing van hun moeder. Tot op zekere hoogte beperkte informele scholing haar mogelijkheden op de arbeidsmarkt. Dit wil niet zeggen dat vrouwen niet konden of wilden werken. Haar bijdrage aan de gezinsinkomsten was vooral in economische slechte tijden noodzakelijk. Vrouwen werkten hard om bij te dragen aan het gezinsinkomen dat dus niet alleen door mannen werd verdiend. Daarnaast hadden vrouwen nog een andere baan, te weten het huishouden.

¹³³ Ibidem, 125-127; Om de "jours" op een goede manier te organiseren werden er in de 18^e eeuw adviesboekjes uitgegeven, te weten *Pertinente Notitie, van 't houden der dagelykse Societeyten, waer naer de Heeren en Dames haer konnen reguleren en Curieuse Annotatiën, zeer nut en dienstig voor alle Heeren en Dames om te weten en haer te konnen reguleren dagelyks, zoo voor de visites als de Societeyten*. Zie: Von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18^e eeuw*, 125-126; Wijsenbeek, 'Cultureel en sociaal leven', 244, 251. In Dordrecht maakten elitevrouwen ook deel uit van het culturele leven. Er waren vrouwen die zich bezig hielden met het schrijven van liederen en gedichten. Bekende namen uit de 17^e eeuw waren Margaretha van Godewijck, Elisabeth Vervoorn en Elisabeth le Petit. Zij publiceerden hun werk achter in de bundels van hun echtgenoten. Dit veranderde in de 18^e eeuw. Toen Klara Ghysben in 1747 overleed liet haar echtgenoot negen jaar later de bundel *Mengelgedichten* uitbrengen met haar werk vooraan in de bundel. Zie: G. Egberts, A. de Jeu, M.B. Smits-Veldt, M. Spies, P. Thissen en N. Veldhorst, 'Literatuur en Toneel' in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813* (Hilversum 1998), 341-368, aldaar 350-351, 360.

¹³⁴ Kloek laat in haar boek duidelijk het contrast tussen de huishoudelijke werkzaamheden van welgestelde en de minder welgestelde vrouwen zien. Zie: Kloek, *Vrouw des huizes*, 123-130.

Hoofdstuk 2: Vroegmoderne huwelijks- en scheidingswetten

Dit hoofdstuk behandelt de vroegmoderne huwelijks- en scheidingswetten. Er zal worden begonnen met de huwelijkswetgeving. Welke vrijheid hadden man en vrouw bij het kiezen van een huwelijkspartner? Welke rol speelden de ouders? Oefenden zij druk uit op hun kinderen in het maken van een partnerkeuze? En zo ja, wat waren de motieven hiervoor? De rol van de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten in de huwelijkswetgeving zal eveneens worden belicht onder meer om te bepalen wanneer en op welke wijze huwelijken rechtsgeldigheid verkregen. Ten slotte zal in dit hoofdstuk worden ingegaan op de scheidingswetten. Wie besliste of een echtpaar mocht scheiden en op welke gronden gescheiden mocht worden? Hoe werd er in de vroegmoderne tijd tegen scheiden aangekeken en in hoeverre was het voor een gescheiden man of vrouw mogelijk om te hertrouwen?

Wie beslist: Kinderen of ouders

Op zoek naar een partner

Hoewel de keuze van de huwelijkspartner veelal (indirect) werd beïnvloed door de ouders werd de daadwerkelijke keuze voor een partner in veel gevallen aan de kinderen zelf overgelaten.¹³⁵ De wijze waarop jeugd iets ondernam om aan een partner te komen verschilde per sociale laag en per regio. Zo werden in de betere sociale kringen geregeld feesten gehouden waar jongeren elkaar konden ontmoeten. Zij werden uiteraard wel in de gaten gehouden om te voorkomen dat zij hun boekje te buiten gingen.¹³⁶ Ook genootschapsbijeenkomsten en *jours* waren voor de elite gelegenheden om een toekomstige partner (beter) te leren kennen.¹³⁷

Kermissen, bruiloften en andere (volks)feesten waren eveneens belangrijke ontmoetingsplekken voor mensen die op zoek waren naar een geschikte partner. Zo was de jaarlijkse kermis in Den Haag een groot festijn waar zowel arm als rijk kwam. Mannen kochten als versiertruc speciale koeken voor vrouwelijke kermisgangers en de vrouwelijke elite ging op donderdag gemaskerd naar de kermis om ongegeneerd de aandacht te kunnen trekken van mannen.¹³⁸ Naast kermissen waren ook kroegen en herbergen uitstekende uitgaansgelegenheden waar mensen niet alleen ontspanning en plezier zochten na een dag hard werken, maar ook hoopten daar een partner tegen het

¹³⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 109; J. Hokke, 'Mijn alderliefste Jantielief' Vrouw en gezin in de Republiek: regentenvrouwen en hun relaties', *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8, 44-73, aldaar 50-53.

¹³⁶ Ibidem, 51. Haks gaat in zijn boek in op kweesten, maar de kweesten beperkten zich vrijwel uitsluitend tot enkele plaatsen in Noord-Holland. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 109-113.

¹³⁷ Wijsenbeek, 'Cultureel en sociaal leven', 244, 251.

¹³⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 109-113; Wijsenbeek, 'Cultureel en sociaal leven', 242-243, 246.

lijf te lopen.¹³⁹ Toekomstige huwelijkspartners konden elkaar ook ontmoeten op de werkvloer. Jongens en meisjes die bijvoorbeeld werkzaam waren als knechten en dienstboden konden elkaar hier vinden.¹⁴⁰ Jongens en meisjes van het platteland die naar de stad trokken hadden meer vrijheid, omdat hun nabije omgeving hun reilen en zeilen in de stad niet direct kon controleren. Tegelijkertijd had dit voor vrouwen een keerzijde: zij hadden niet langer meer de bescherming van die vertrouwde omgeving.¹⁴¹

De zoektocht naar een geschikte partner was een serieuze onderneming en vergde tijd. Tenslotte zou een goede keuze in principe een basis kunnen zijn voor een goed huwelijk. De gemiddelde huwelijksleeftijd nam in de vroegmoderne periode dan ook toe. Dit verschijnsel werd verder versterkt door economische neergang.¹⁴² Voor Dordrecht is op basis van de doopregisters met enige voorzichtigheid vastgesteld dat de huwelijksleeftijd voor vrouwen in de periode 1690-1720 circa 27,6 jaar was, terwijl dit voor mannen 26,5 jaar was. Voor het jaar 1813 is berekend dat vrouwen gemiddeld 26,9 jaar oud waren op het moment dat zij voor het eerst in het huwelijk traden. Ter vergelijking: in 1680 was dit 24,9 jaar. Mannen waren in 1813 gemiddeld 21 jaar oud.¹⁴³ Opvallend is dus dat vrouwen in Dordrecht ouder waren dan mannen, hetgeen mijns inziens door het vrouwenoverschot kan worden verklaard.¹⁴⁴ Echter, het feit dat vrouwen hier ouder waren dan mannen past niet geheel in het huwelijksbeeld van moralisten. Zij prefereerden namelijk dat de man de oudere was binnen een huwelijk.¹⁴⁵

Anders dan Dordrecht lijken de huwelijksleeftijden van mannen en vrouwen in het 18e eeuwse Amsterdam en Duiven wel overeen te komen met de voorkeur van moralisten. Uit steekproeven blijkt namelijk dat Amsterdamse vrouwen gemiddeld 24 à 28 jaar waren bij aanvang van het huwelijk, terwijl de gemiddelde leeftijd van mannen tussen de 25 en 29 jaar lag. In Duiven waren vrouwen gemiddeld 25 jaar en zeven

¹³⁹ Ibidem, 241-246; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 80-81.

¹⁴⁰ Ibidem, 82, 110-111.

¹⁴¹ Haks gaat in dit verband alleen in op de vrijheid van vrouwen, maar ook jongens van het platteland hadden volgens mij meer vrijheid in de stad. Alleen zaten vrouwen met de gevolgen (zwangerschap, zorg voor het kind etc.) opgezadeld; Ibidem, 15; Volgens een studie namen de verschillen tussen stad en platteland ten aanzien van het kiezen van een partner na 1450 af. Zie: De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 44. Uit Haks is af te leiden dat de keuzevrijheid in de 18^e eeuw toenam (zie Haks; p. 15)

¹⁴² De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 55-57; Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', 96; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 105-106.

¹⁴³ Opmerkelijk is het verschil in leeftijden waarop vrouwen in het huwelijk traden. Volgens een noot in *De geschiedenis van Dordrecht van 1813-2000* lag deze in 1813 op 24 jaar, terwijl in *Van de wieg tot het graf* 26,9 wordt genoemd. De auteurs maken in beide gevallen gebruik van dezelfde bron. Zie: H.P.H. Nusteling, E. Havers en Th. Van der Weegen, *Van de wieg tot het graf. Statistische reeksen voor de demografie van Dordrecht 1574-1811* (Dordrecht 2008), 64-67; Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', 95; *Geschiedenis van Dordrecht 1813-2000* (Hilversum 2000), 423nt. Beschikbaar via: http://books.google.nl/books?id=1bCJNmR5-JYC&printsec=frontcover&dq=dordrecht&hl=nl&ei=Qcn0TIm6B8yd4Qa1wKTWBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

¹⁴⁴ Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', 94.

¹⁴⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 106.

maanden en mannen waren gemiddeld 28 jaar en zeven maanden.¹⁴⁶ Over het algemeen kan worden gesteld dat de verschillen qua huwelijksleeftijden klein waren. Dit geldt ook voor Dordrecht waar alleen vrouwen op den duur dus ouder waren bij het begin van het huwelijk dan mannen.¹⁴⁷

De rol van de ouders

Welke rol speelden ouders in de huwelijkskeuze van hun kinderen en in hoeverre dwongen zij hun kinderen te huwen met iemand van hun keuze? Zoals ik net al aangaf ging er van de ouders wel enige invloed uit in de partnerkeuze van hun kinderen. Dit betekende echter niet dat ouders de huwelijkspartners kozen voor hun kinderen. In tegendeel zelfs: kinderen maakten hun eigen keuze, al zou de invloed van de ouders in de vroegmoderne tijd langzaamaan toenemen.¹⁴⁸

Er werd in de vroegmoderne Republiek pas getrouwd als een maatschappelijke staat was behaald: als een eigen huishouden kon worden opgezet en kon worden geleid zonder dat het echtpaar hierbij afhankelijk was van de ouders. In dit opzicht werd in de vroegmoderne tijd nauwelijks afgeweken van de situatie in de late middeleeuwen.¹⁴⁹ De invloed van ouders op de huwelijksluiting nam in de vroegmoderne tijd toe, maar de ouderlijke bemoeienis moet eerder worden gezien als bescherming van de kinderen tegen fouten en narigheden die een verkeerd huwelijk met zich kon brengen dan dat zij bepaalden met wie wel en met wie niet getrouwd kon of mocht worden.¹⁵⁰ Ouders speelden een belangrijke rol in het bepalen van de huwelijkse voorwaarden. Dit was zeker het geval als kinderen minderjarig of tamelijk jong waren en ouders ongelijke huwelijken op materieel gebied wilden voorkomen.¹⁵¹ Het opstellen van de huwelijkse voorwaarden ging vooraf aan de ondertrouw en was in het algemeen een feestelijke aangelegenheid, waarbij de aanstaanden elkaar een geschenk gaven. Dit konden penningen, ringen of een schriftelijke trouwbelofte zijn.¹⁵² Hoewel er ongetwijfeld huwelijken werden gesloten uit economisch en politiek gewin, werden huwelijken over het algemeen gesloten uit liefde.¹⁵³ Jongeren in de lagere sociale lagen hadden

¹⁴⁶ Ibidem, 128-129.

¹⁴⁷ Ibidem, 129; Nusteling, Havers en Van der Weegen, *Van de wieg tot het graf*, 64-67.

¹⁴⁸ De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 99.

¹⁴⁹ Volgens De Moor en Van Zanden onderscheidde Noordwest-Europa zich in de late middeleeuwen van Zuid-Europa, doordat kinderen al voor hun huwelijk werkten om in de nabije toekomst aan een eigen huishouden te beginnen. Dit systeem wordt neolokaliteit genoemd en verschilt van het patrilokale systeem dat onder meer in Zuid-Europa gangbaar was. Niet alleen de huwelijksleeftijden namen door neolokaliteit in Noordwest-Europa toe, maar eveneens het aantal (eeuwige) vrijgezellen; Ibidem, 15; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 136.

¹⁵⁰ Ibidem, 108-109, 137-138; Van der Heijden *et al*, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', 32-34.

¹⁵¹ Ibidem, 32-34; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 108-109, 137-138.

¹⁵² Von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw*, 76-77.

¹⁵³ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 136-138; Hokke, 'Mijn alderliefste Jantielief', 50-53, 73.

vermoedelijk meer vrijheid in de partnerkeuze, hetgeen kan worden verklaard doordat ouders nauwelijks bezittingen hadden.¹⁵⁴

Het is mij niet bekend in hoeverre het voor kwam dat een jongeman en een jongedame wegliepen als hun ouders zich tegen hun voorgenomen huwelijk verzetten. Het plan om elders het huwelijk zonder de ouders te laten voltrekken had voor jongeren alleen succes als het meisje toestemming gaf aan het weglopen. Zij konden dan namelijk, ondanks het verzet van de ouders, met elkaar in de echt worden verbonden. Had het meisje geen toestemming gegeven dan kon de jongeman als schaker worden gearresteerd.¹⁵⁵ Met andere woorden het lot van de jongeman lag in de handen van zijn geliefde.

Kerk en staat

De middeleeuwse kerk

In de late middeleeuwen nam de invloed van de kerk op het huwelijk toe om zo een einde te maken aan clandestiene huwelijken. Huwelijken waren volgens de kerk in principe onontbindbaar, want "dat de mensch niet scheiden mag, wat God heeft vereend".¹⁵⁶ Huwelijken werden voor en door God gesloten en waren gebaseerd op de woordelijke consensus tussen de geliefden al dan niet door de bijslaap gevolgd. Het huwelijk op basis van consensus heeft de macht van de vrouw binnen het huwelijk vergroot, omdat het huwelijk was gefundeerd op gelijkheid.¹⁵⁷ De kerk kwam aan het feitelijke huwelijk niet eens te pas, omdat het pas achteraf werd ingezegend door een priester. Doordat enige (centrale) regelgeving omtrent het sluiten van huwelijken ontbrak werden veel clandestiene huwelijken gesloten.¹⁵⁸

Volgens een decreet van Gratianus (1150) waren huwelijken tussen gelovigen in principe niet te ontbinden. Een heidens huwelijk was alleen te ontbinden als een van de echtelieden gelovig werd en door de andere partner werd verlaten. Het stond de gelovige vrij de ongelovige te verlaten, maar het huwelijk bleef bestaan.¹⁵⁹ Het decreet van Gratianus werd overgenomen en verder ontwikkeld door Peter Lombard (rond 1095-1160) en paus Alexander III (1159-1181). Lombard was van mening dat de bijslaap niet verplicht was om het huwelijk wettigheid te geven en hij verwees hierbij naar het

¹⁵⁴ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 17.

¹⁵⁵ Von Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw*, 73-75.

¹⁵⁶ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreae, hoogleeraar te Leiden*, 19.

¹⁵⁷ De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 21-25; L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam 1925), 57-61.

¹⁵⁸ Ibidem, 21-25; E. Muir, *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge 2005), 37-39.

¹⁵⁹ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreae, hoogleeraar te Leiden* 20; Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 178.

huwelijk van Jozef en Maria.¹⁶⁰ Alexander III was het echter niet met Gratianus eens waar het een heidens huwelijk betrof. Alexander III stelde namelijk dat een huwelijk tussen een gelovige en een ongelovige ontbindbaar was als de gelovige de ongelovige verliet, omdat hij of zij belemmerd werd in het belijden van het Christelijke geloof. Echter, was er geen sprake van belemmering dan bleef de huwelijksband bestaan.¹⁶¹ Later werd bepaald dat de huwelijkse band ophield te bestaan als de pauselijke dispensatie was verkregen of wanneer een van de echtelieden besloot het klooster in te gaan.¹⁶² Was er sprake van de bijslaap dan kon het huwelijk alleen via het overlijden van een van de echtelieden worden beëindigd.¹⁶³

De kerk wilde het huwelijk als een sacrament erkennen om op die manier duidelijk te maken dat het huwelijk de band tussen God en de mens belichaamde. Pas in 1439 werd het huwelijk officieel een van de zeven kerkelijke sacramenten.¹⁶⁴ Onderwijl stelde de kerk op het vierde Concilie van Lateranen (1215) wetten op om huwelijken wetsgeldigheid te geven. Huwelijken dienden in het vervolg drie maal te worden afgekondigd, zodat er eventueel door familieleden en anderen nog bezwaar kon worden aangetekend. Na de drie afkondigingen werd het huwelijk ingezegend door een priester. Gebeurde de afkondigingen niet dan riskeerde het echtpaar excommunicatie door de kerk, maar deze kon middels het betalen van een boete worden voorkomen.¹⁶⁵ Clandestiene huwelijken bleven hierdoor in feite gewoon bestaan. Hoewel de kerk vanaf de 9^e eeuw consensus tussen de partners belangrijker vond dan ouderlijke toestemming, werd de ouderlijke toestemming een vereiste voor de geldigheid van het huwelijk.¹⁶⁶ Ook werden regels voor de verboden graden opgesteld. Het was vanaf 1215 verboden om met (aanverwante) familieleden tot in de vierde graad te trouwen. Dit was een aanzienlijke verruiming, aangezien er voorheen niet gehuwd mocht worden met familieleden tot in de zevende graad. Toch kon dit niet verhinderen dat mensen deze regels nog altijd aan hun laars laptten.¹⁶⁷

¹⁶⁰ De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 21; Het betreft hier echter *sponsalia de praesenti*. Waren man en vrouw verloofd (*sponsalia de futuro*) en hadden zij in die periode geslachtsgemeenschap dan werd dit als een huwelijk beschouwd. Anders was er dus geen sprake van een huwelijk. In feite kende men in de middeleeuwen dus twee soorten huwelijken die beiden (in principe) onontbindbaar waren. Zie: Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 57-61; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 31.

¹⁶¹ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 179-180.

¹⁶² Ibidem, 59-60, 179; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 31.

¹⁶³ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 60; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 31.

¹⁶⁴ De zes andere sacramenten waren de doop, het vormsel, het heilig oliesel, de Eucharistie, de biecht en de wijding tot geestelijke. Zie: Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 37, 310. Overigens menen Van der Heijden en Van Apeldoorn, anders dan Muir, dat de kerk in de 12^e eeuw het huwelijk als sacrament beschouwde. Zie: Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 61; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 30.

¹⁶⁵ Ibidem, 30-32.

¹⁶⁶ Ibidem, 31-32.

¹⁶⁷ Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 37; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 32; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 37.

Kortom, de kerk verbood de clandestiene huwelijken niet, maar stelde wel alles in het werk om via genoemde maatregelen het aantal clandestiene huwelijken te beperken. De huwelijkswetgeving was hierdoor meer gereguleerd dan ooit. Het huwelijk was nog altijd een zaak tussen man en vrouw, maar het werd wel meer en meer een kerkelijke aangelegenheid.

Reformatie en Contrareformatie

Vanaf 1563 (Concilie van Trente) maakte de rooms-katholieke kerk korte metten met clandestiene huwelijken. Een huwelijk diende te worden ingezegend door een priester in aanwezigheid van getuigen anders was het noch geldig, noch bestaand.¹⁶⁸ De bepalingen van het Concilie waren niet alleen een reactie op de eeuwige wantoestanden omtrent de huwelijken, maar evenzeer een reactie op de Reformatie.¹⁶⁹ Maar hoe dachten de protestanten en in het bijzonder de gereformeerden over het huwelijk en in hoeverre verschilden zij hierover van mening met de katholieken?

Protestanten beschouwden het huwelijk als een "goddelijk instituut" en dichtten het geen enkele sacramentele waarde toe.¹⁷⁰ Bovendien moest het huwelijk van heidense elementen worden ontdaan.¹⁷¹ De gereformeerde kerk, die vanaf 1572 (bijna) overal in Holland de officiële kerk werd, bleef een rol spelen in het "goddelijke instituut", maar alleen om haar lidmaten te controleren. De gereformeerde kerk stelde het huwelijksrecht buiten haar bereik: het was een zaak van de wereldlijke autoriteiten.¹⁷² Zij werd daartoe min of meer gedwongen, want de Calvinisten waren niet bij machte om druk uit te oefenen op anders-gelovigen om zich in de protestantse kerken te laten trouwen.¹⁷³

Een fundamentele verandering was de bepaling dat huwelijken ontbindbaar waren, want protestanten zagen het huwelijk veeleer als een contract tussen twee personen.¹⁷⁴ Naast separaties moesten divorcies volgens protestanten ook mogelijk zijn.¹⁷⁵ Daarnaast waren protestanten van mening dat ouderlijke toestemming nodig was om in de echt verbonden te kunnen worden.¹⁷⁶ Huwelijken werden gesloten uit liefde, omdat mensen kameraadschap en liefde nodig hadden. Dit waren de hoofdzaken van het huwelijk. Ook voortplanting was belangrijk, maar dit was anders dan bij katholieken minder belangrijk.¹⁷⁷

¹⁶⁸ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 34.

¹⁶⁹ Ibidem, 34.

¹⁷⁰ Ibidem, 34,36.

¹⁷¹ Muir, *Ritual in Early Modern Europe*, 42.

¹⁷² Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 36-37.

¹⁷³ Kloek, *Vrouw des huizes*, 63.

¹⁷⁴ MacCulloch, *Reformation*, 654.

¹⁷⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 21.

¹⁷⁶ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 40.

¹⁷⁷ Ibidem, 40.

Er kan worden gesteld dat de macht van de kerken op de huwelijkssluiting in de vroegmoderne tijd groter werd. Haks omschrijft de groeiende invloed van de kerk als een kersteningoffensief: "De knellender greep die katholieken en protestanten op de huwelijkssluiting probeerden te krijgen, moet men zien als een uiting van hun beider streven de massa (opnieuw) te kerstenen", aldus Haks.¹⁷⁸ Zowel de katholieken als de protestanten vergrootten hun macht over het huwelijk en daaraan direct gelieerd het gezin.¹⁷⁹

De staat: huwelijkswetgeving

Al voor de Politieke Ordonnantie van 1580 bemoeide de wereldlijke overheid zich met huwelijken, met name in relatie met het strafrecht. De wereldlijke overheden bemoeiden zich vooral met huwelijkskwesties als er sprake was van openbare ordeverstoringen of als de ouderlijke toestemming voor het huwelijk ontbrak.¹⁸⁰

Ten aanzien van de huwelijkswetgeving en het huwelijksrecht zijn het Eeuwige Edict, dat in 1540 door Karel V werd ingevoerd in de Nederlanden, en de Politieke Ordonnantie van 1580 voorbeelden. In het Eeuwige Edict werd onder meer de minimale leeftijd die noodzakelijk was om te kunnen huwen zonder toestemming van de ouders vastgesteld en een gedeelte van de Politieke Ordonnantie had betrekking op het huwelijksstrafrecht van Holland. Hierin werd bepaald dat een huwelijk pas rechtsgeldig was indien het echtpaar in aanwezigheid van getuigen en ten overstaan van de magistraat of predikant in ondertrouw ging, drie maal het huwelijk was afgekondigd en uiteindelijk de huwelijkssluiting als bevestiging van de liefde hierop volgde.¹⁸¹ Verder lagen in de Politieke Ordonnantie de verboden graden vastgelegd. Het aantal verboden graden was door de kerk in 1215 al teruggedrongen en de Hollandse overheid nam deze bepaling in 1580 over. Zoals voorheen bleven echter verwarring en onduidelijkheid bestaan als gevolg van de invloeden van de Bijbel en het Romeinse recht op de Hollandse wetgeving. Ook de vereiste ouderlijke goedkeuring voor zowel minder- als meerderjarigen en overspel waren bepalingen die in de ordonnantie van 1580 waren opgenomen.¹⁸²

Commissarissen van huwelijkszaken hielden zich bezig met de registratie van de ondertrouw en het volgen van wetgeving omtrent de huwelijkssluiting.¹⁸³ Zo werd in Den Haag in 1576 via de "keur van huwelijkszaken" beslist dat degene die niet de gereformeerde religie aanhielden moesten trouwen ten overstaan van burgermeesters of

¹⁷⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 9.

¹⁷⁹ Ibidem, 9-11. Voor de gezinsopvatting van protestanten en katholieken zie: MacCulloch, *Reformation*, 636-640 en 647-653.

¹⁸⁰ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 34-35.

¹⁸¹ Ibidem, 35; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 114-115.

¹⁸² Ibidem, 37-42, 114-115; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 45-50.

¹⁸³ Ibidem, 37.

schepenen, nadat de huwelijksgeboden op het stadhuis waren afgeroepen.¹⁸⁴ Veel Hagenezen en Hagenaren gingen ongeacht hun religie ook in ondertrouw voor de stedelijke ambtenaren.¹⁸⁵ In Dordrecht gingen tot 1691 alleen de niet-gereformeerden naar het stadhuis voor de (onder)trouw en ondertrouwden en huwden de gereformeerden in de kerk. Vanaf 1691 moest iedereen zich voor de registratie van de ondertrouw naar het stadhuis begeven. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen de gezindten. Zo werden alleen gereformeerden door twee commissarissen, de secretaris en de bode aangetekend. Zij hielden zich niet bezig met het aantekenen van de ondertrouw van andere gezindten, die moesten elders in het stadhuis in ondertrouw gaan.¹⁸⁶ In de ondertrouwboeken werd aangetekend of aanstaande echtgenoten minderjarig dan wel meerderjarig waren. In het geval er sprake was van minderjarigheid was de toestemming van ouders vereist en de ouders dienden bij de ondertrouw aanwezig te zijn. Nadat de ondertrouw was geregistreerd, kon tijdens drie zondagsdiensten of via het stadhuis het huwelijk worden afgekondigd.¹⁸⁷

De overheid liet ook zijn invloed gelden ten aanzien van rooms-gereformeerde huwelijken. Gemengde religieuze huwelijken werden door zowel protestanten als katholieken niet verboden en konden dus worden gesloten. In 1755 vaardigde de Staten van Holland een plakkaat uit gericht op dit soort huwelijken. Het plakkaat vermeldt dat jongeren onder de 25 jaar en overheidsdienaren niet met katholieken mochten huwen.¹⁸⁸ De mensen die buiten deze categorie vielen en wel een rooms-gereformeerd huwelijk wilden laten sluiten, konden pas minstens 18 weken na de eerste afkondiging huwen. Er mocht niet in gemeenschap van goederen worden getrouwd en bij overlijden mocht niets aan de katholieke wederhelft worden nagelaten. Dit plakkaat moet worden gezien in het licht van de bestaande katholiekenhaat in de 18^e eeuw.¹⁸⁹

Vanaf 1795 werden huwelijken in Holland alleen voltrokken door de burgerlijke overheid.¹⁹⁰ Na de invoering van het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het koninkrijk Holland* in 1809 (ik kom op dit wetboek in de paragraaf over scheiden in de Franse tijd nog terug) moest een echtpaar naar een plaatselijke autoriteit om ondertrouw te verzoeken. Daarna volgden drie afkondigingen, zodat eventueel bezwaar kon worden

¹⁸⁴ HGA, RA, 'Huwelijkszaken'. Beschikbaar via: http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=59494663, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 26 november 2010

¹⁸⁵ Nusteling *et al.*, *Van de wieg tot het graf*, 54.

¹⁸⁶ Ibidem, 54. Huwelijksluitingen van anders-gelovigen in eigen kring kwamen nog altijd voor. Voor de registratie en dergelijke moesten bruidsparen alsnog naar het stadhuis. Zie Kloek, *Vrouw des huizes*, 64.

¹⁸⁷ Nusteling *et al.*, *Van de wieg tot het graf*, 54-56; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 37-40.

¹⁸⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 132-134

¹⁸⁹ Ibidem, 115, 132-135.

¹⁹⁰ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 123-125; Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland*, 83-84.

gemaakt tegen het voorgenomen huwelijk. Daarna kon het echtpaar, als er geen bezwaren waren, in het echt verbonden worden.¹⁹¹

Kerk en staat: van huwelijk naar scheiden

In de voorgaande paragrafen is duidelijk geworden dat huwelijken in principe tot de Reformatie onontbindbaar waren. Nu zal de vroegmoderne scheidingswetgeving van Holland worden toegelicht.

Kerk en staat: Separaties

Redenen voor separaties zijn in vergelijking met divorties of dissoluties minder duidelijk aangegeven en afhankelijk van het besluit van de rechter. Meestal deden zij bij separaties niet moeilijk. Het doel van een separatie was een tijdelijk uiteengaan van de echtelieden met het oog op een verzoening.¹⁹² "Zij is vernietigbaar door verzoening."¹⁹³ In veel gevallen kwam een hereniging niet tot stand, maar het was wel een goede manier om van elkaar af te zijn als een divortie onmogelijk was.¹⁹⁴ Gegronde redenen voor een separatie waren mishandeling en dronkenschap, maar in separatieakten worden ook verwijdering van elkaar en onenigheid genoemd.¹⁹⁵

Het was overigens uit den boze om zelf de problemen op te lossen door apart te gaan wonen. Er moest altijd rechtgesproken worden anders riskeerde men een boete en/of een gevangenisstraf.¹⁹⁶ Toch gebeurde het dat echtparen zonder uitspraak van de rechter afzonderlijk van elkaar leefden. In sommige gevallen hadden zij wel een akte door een notaris laten opstellen, maar waren zij niet met de papieren naar het gerecht gegaan om ze te laten ondertekenen.¹⁹⁷ Cijfers over het aantal onderhandse scheidingen in de 18^e eeuw zijn niet bekend, maar het aantal onderhandse scheidingen en het aantal officiële scheidingen in de 17^e eeuw zou naar verwachting nagenoeg gelijk zijn.¹⁹⁸

Kerk en staat: Divorties

Eerder gaf ik aan dat protestanten het huwelijk niet langer als een sacrament zagen, maar dat betekende niet dat de protestanten het ontbinden van een huwelijk makkelijker

¹⁹¹ Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 123-125.

¹⁹² Kitchin, *A history of divorce*, 115; Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 197.

¹⁹³ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreae, hoogleeraar te Leiden*, 21.

¹⁹⁴ Kitchin, *A history of divorce*, 115-116.

¹⁹⁵ Van der Heijden *et al*, 'Terugkeer van het patriërchaat. Vrije vrouwen in de Republiek', 36; HGA, RA, inv. 315-324; Zie bijvoorbeeld HGA, RA, inv. 316 21 november 1749, 31 december 1749 15 maart 1751 en 24 juli 1751.

¹⁹⁶ Kitchin, *A history of divorce*, 103.

¹⁹⁷ Helmers, *Gescheurde bedden*, 90-93.

¹⁹⁸ *Ibidem*, 90-93.

wilden maken. Ook volgens de protestanten ging er van huwelijken nog altijd enige heilige waarde uit.¹⁹⁹ Protestanten waren het niet eens met de bestaande separatie, want door een separatie werd de onschuldige partij veroordeeld tot een celibatair leven. Zij keurden dit ten zeerste af. Toch hielden protestanten de separatie in stand, omdat het een goede oplossing was voor echtelieden als een divortie niet kon worden toegestaan. Een divortie was slechts mogelijk bij overspel en kwaadwillige verlating oftewel het schuldbeginzel.²⁰⁰ Overigens waren reformatoren als Calvijn, Zwingli en Bucer voor de uitbreiding van de bestaande echtscheidingsgronden.²⁰¹ Protestanten hechtten veel waarde aan kameraadschap en liefde binnen een huwelijk. Zodra die niet meer in het spel waren door de komst van een derde persoon in het huwelijk of door verlating dan moest het mogelijk zijn om een huwelijk te laten ontbinden.²⁰²

Toch moet tussen deze twee bestaande echtscheidingsgronden onderscheid worden gemaakt. Hierbij is de invloed van de Bijbel merkbaar. Apostel Paulus stelde dat overspel minder erg was dan kwaadwillige verlating, hetgeen door de 17^e eeuwse jurist Hendrik Brouwer werd overgenomen en onderstreept. Iemand die overspel pleegde ging in veel gevallen volgens Brouwer terug naar zijn vrouw. Dit was bij een deserteur niet het geval.²⁰³ Kwaadwillige verlating werd als een misdadig gezien waarvoor de deserteur, net als voor overspel, kon worden gestraft. Op kwaadwillige verlating en overspel stonden onder meer gevangenisstraf en verbanning.²⁰⁴ In Holland stond, anders dan in bijvoorbeeld Gelderland, geen bepaalde tijd voor kwaadwillige verlating om een divortie aan te vragen. Een wet in Gelderland bepaalde dat er na een afwezigheid van zeven jaar gesproken kon worden over kwaadwillige verlating, waarna een divortie kon worden aangevraagd.²⁰⁵ De onschuldige partij kreeg bij een divortie de mogelijkheid te hertrouwen. De schuldige partij had deze mogelijkheid niet. Het was bovendien voor de overspelige verboden om met degene met wie hij of zij overspel pleegde te huwen. In

Illustratie 3: 'De geveinsde droefheid': eerste bedrijf, elfde toneel van het blijspel van David Lingebach (1687). Dit schilderij (1742) is van Cornelis Troost (1696-1750) vervaardigd. Bron: Rijksmuseum; Geheugen van Nederland.

¹⁹⁹ Kitchin, *A history of divorce*, 114.

²⁰⁰ Ibidem, 112-115, Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 177; Gedwongen huwelijken konden volgens Luther niet worden ontbonden, omdat hieraan volgens hem toch enige medewerking was verleend. Slechts in uitzonderlijke gevallen was het wel mogelijk gedwongen huwelijken te ontbinden. Zie hiervoor: De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa*, 105-106nt.

²⁰¹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 21.

²⁰² Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 40-41.

²⁰³ Kitchin, *A history of divorce*, 95-98; Brouwer meende dat een gevangenisstraf of verbanning niet kon worden gezien als kwaadwillige verlating. Zie: Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 180.

²⁰⁴ Kitchin, *A history of divorce*, 103, 107-108.

²⁰⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 180.

Holland werd dit via een plakkaat in 1674 bevestigd.²⁰⁶ In de 18^e eeuw veranderde de opvatting dat de schuldige partij niet mocht hertrouwen.²⁰⁷

In de 17^e en 18^e eeuw wilden juristen en filosofen de scheidingsgronden verruimen, waarbij men zich baseerde op onder meer het natuurrecht.²⁰⁸ De tijd van de Verlichting was aangebroken.

De eeuw van de Verlichting en de Franse tijd: uitbreiding van de scheidingsgronden?

In de 18^e eeuw stond de scheidingswetgeving nog steeds ter discussie. In deze discussie, die al tijdens de Reformatie ontstond, ging het vooral om de vraag welke wetgeving er gevolgd diende te worden. Werd het bijvoorbeeld de Bijbel, het Romeinse recht of het natuurrecht (gebaseerd op het Romeinse recht)?²⁰⁹

In de 17^e eeuw werden de scheidingsgronden nader bekeken en door sommigen vrijer geïnterpreteerd. Hugo de Groot vond bijvoorbeeld dat vrouwen die mishandeld werden door hun (dronken) echtgenoot een separatie mochten aanvragen.²¹⁰ Gisbertus Voetius vond het echter niet nodig om de echtscheidingsgronden uit te breiden.²¹¹ Zijn kleinzoon Johannes Voet vond het zelfs logisch dat ook in tegenspoed man en vrouw bij elkaar bleven.²¹²

In de 18^e eeuw ging de discussie over uitbreiding van de echtscheidingsgronden door. Zo vond advocaat Herman Noordkerk dat huwelijken ontbonden konden worden op grond van sodomie. Hij vergeleek sodomie met overspel.²¹³ Anderen voerden gevangenisstraf en onvruchtbaarheid aan als gegronde redenen voor het ontbinden van huwelijken.²¹⁴ Pas bij het aanbreken van de 19^e eeuw, zoals direct nog duidelijk zal worden, werden de echtscheidingsgronden uitgebreid.²¹⁵ Verder werd hertrouwen, zoals ik al aangaf, op den duur voor beide ex-partners mogelijk.²¹⁶

De discussie over uitbreiding van echtscheidingsgronden beperkte zich niet uitsluitend tot de Republiek. De discussie leefde ook in Frankrijk en daar ging men zelfs veel verder: in 1792 werden de separaties afgeschaft en was het alleen nog maar mogelijk om divorcies aan te vragen. Het huwelijk werd opgevat als een burgerlijk contract en contracten konden nu eenmaal ontbonden worden. Man en vrouw konden gezamenlijk een divorce aanvragen, maar de mogelijkheid bestond ook om dit

²⁰⁶ Kitchin, *A history of divorce*, 110-111; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 245.

²⁰⁷ Kitchin, *A history of divorce*, 111.

²⁰⁸ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 22.

²⁰⁹ Kitchin, *A history of divorce*, 128-129.

²¹⁰ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', 35-36.

²¹¹ Kitchin, *A history of divorce*, 131-137; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 179-180.

²¹² Kitchin, *A history of divorce*, 140.

²¹³ *Ibidem*, 181.

²¹⁴ *Ibidem*, 181.

²¹⁵ *Ibidem*, 141.

²¹⁶ *Ibidem*, 142-143.

afzonderlijk te doen.²¹⁷ Deze wet werd in 1803 afgeschaft en door de *Code Napoleon* vervangen. De *Code Napoleon* werd zes jaar later ook in Nederland (Koninkrijk Holland) ingevoerd en dit wetboek bleef in Nederland van kracht tot 1838.²¹⁸ Door de invoering kwam er een einde aan de verschillende wetten die per plaats en regio konden verschillen.²¹⁹

Ook in 1803 bestonden meningsverschillen over de echtscheidingsgronden. Napoleon wilde scheiden meer een privéaangelegenheid maken en was sterk voorstander van het ontbinden van huwelijken als een van de partners dit wilde. Met dit laatste was de kerk het niet eens. Bovendien wilde de kerk de scheidingsprocedure niet eenvoudiger maken. Napoleon koos uiteindelijk voor een middenweg en liet elementen van het kerkelijk recht opnemen in de *Code Napoleon*, omdat hij zowel de kerk als de juristen aan zijn kant wilde hebben.²²⁰

De *Code Napoleon* werd, in opdracht van koning Lodewijk Napoleon, in Holland in aangepaste vorm in februari 1809 ingevoerd en staat beter bekend als het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*. Dit wetboek werd al snel "den bastard Code Napoleon" genoemd, omdat het in een aantal opzichten afwijkt van de *Code Napoleon* zoals deze in Frankrijk was geïntroduceerd.²²¹ Het *Wetboek Napoleon* bestond uit drie boeken. In het eerste boek (persoons- en familierecht) kwam de huwelijks- en scheidingswetgeving aan bod.²²² Regelingen omtrent gemeenschap van goederen en huwelijkse voorwaarden komen voort uit het Romeinse recht en zijn niet terug te voeren op de *Code Napoleon*. Ditzelfde kan worden gezegd over de (afdwingbare) trouwbeloften.²²³ Zo werd bepaald dat een divorce alleen mogelijk was bij kwaadwillige verlaten en overspel. Bij verlaten werd bepaald dat huwelijken konden worden ontbonden op grond van het feit dat een van de partners langer dan tien jaar weg was. Verder werd ook het begaan van grove misdaden als echtscheidingsgrond toegevoegd.²²⁴ Anders dan in Frankrijk was het in Nederland niet toegestaan dat echtgenoten bij "wederzijdse overeenkomst" konden scheiden. De mogelijkheid tot separatie bleef daarom bestaan.²²⁵ Tevens werd de bepaling opgenomen dat gescheiden echtelieden niet

²¹⁷ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 22; Kitchin, *A history of divorce*, 152-153.

²¹⁸ Kitchin, *A history of divorce*, 162.

²¹⁹ Brandsma, 'Een bastard Code Napoleon'? *Het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*, 222.

²²⁰ De separatie werd onder de *Code Napoleon* weer in ere hersteld; Kitchin, *A history of divorce*, 154-160.

²²¹ In 1807 stelde Lodewijk Napoleon een commissie in die moest onderzoeken of en welke aanpassingen nodig waren om de *Code Napoleon* in Holland in te voeren of toepasbaar te maken. Zie: Brandsma, 'Een bastard Code Napoleon'? *Het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*, 222-231. Er bestaat onenigheid over in hoeverre het *Wetboek Napoleon* op zichzelf stond en in hoeverre het is ontleend aan de *Code Napoleon*. In beide wetboeken zou de invloed van de Romeinse wetgeving zijn terug te vinden; Ibidem, 233-234.

²²² Het tweede boek behandelt het eigendomsrecht, het derde boek heeft betrekking op de eigendomsvererving en het vierde boek zou betrekking hebben op het wissel- een zeerecht, maar dit boek is er nooit gekomen. Overigens kende ook de *Code Napoleon* geen vierde boek; Ibidem, 229- 243.

²²³ Ibidem, 237-238.

²²⁴ Ibidem, 238-239. Zoals aangegeven stond in Holland geen termijn voor verlaten. Zie pagina 36.

²²⁵ Brandsma, 'Een bastard Code Napoleon'? *Het Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*, 239.

met elkaar konden hertrouwen.²²⁶ Pas twee jaar later, toen Nederland haar status als Koninkrijk Holland verloor en officieel bij het keizerrijk werd toegevoegd, werd de *Code Napoleon* in Nederland geïntroduceerd.²²⁷

De *Code Napoleon* bracht verscheidende restricties met zich mee en scheiden werd zeker niet gemakkelijker. Zo was ouderlijke toestemming vereist om te kunnen scheiden en speelde ook de leeftijd van de ruziënde partners een rol. Vrouwen moesten minimaal 21 en maximaal 45 jaar zijn, terwijl de minimumleeftijd voor mannen op 25 jaar werd gesteld. Een maximumleeftijd is bij mannen niet vermeld. Huwelijken moesten bovendien minimaal twee en maximaal 20 jaar hebben geduurd. Alleen als aan al deze voorwaarden werd voldaan mocht er worden gescheiden en die procedure kon al gauw een jaar in beslag nemen.²²⁸

Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik duidelijk gemaakt dat vanaf de 12^e eeuw de invloed van de kerk op het huwelijk toenam in die zin dat de kerk een einde poogde te maken aan de vele clandestiene huwelijken. Het huwelijk werd in de late middeleeuwen een sacrament, waardoor nogmaals werd onderstreept dat huwelijken niet te ontbinden waren. De kerk kon ondanks haar maatregelen tegen clandestiene huwelijken niet voorkomen dat huwelijksregels werden ontweken. In de vroegmoderne tijd veranderde er in verschillende opzichten een en ander aan de huwelijksregels. Katholieken hielden vast aan het huwelijk als sacrament en daardoor aan de onontbindbaarheid van het huwelijk, waar protestanten het huwelijk niet als sacrament erkenden en het huwelijk voor hen ontbindbaar was. Het huwelijk was voor de protestanten een taak van de wereldlijke autoriteiten. De gereformeerde kerk bleef wel toezicht houden op het huwelijksleven van haar eigen lidmaten. Op grond van overspel en verlating konden protestanten een divortie aanvragen.

In 1809 werd de wetgeving in de Republiek gecentraliseerd door middel van het *Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland*. In veel opzichten vertoonde het *Wetboek Napoleon* overeenkomsten met de in Frankrijk ingevoerde *Code Napoleon*, maar op sommige punten was het wetboek aangepast aan de Hollandse situatie. Hierin werd nogmaals bevestigd dat huwelijken door de burgerlijke overheid moesten worden voltrokken. De echtscheidingsgronden werden uitgebreid: naast overspel en verlating werden ook zware misdaden een reden om een divortie aan te vragen. Dit wetboek werd in 1811 vervangen door de *Code Napoleon*.

²²⁶ Op een aantal punten verschilden commissieleden van mening met Lodewijk Napoleon. Een van die punten was de bepaling dat echtparen niet opnieuw met elkaar mochten huwen. Uiteindelijk trok Lodewijk Napoleon aan het langste eind; Ibidem, 233, 239.

²²⁷ Ibidem, 223-224.

²²⁸ Helmers, 'Gescheurde bedden', Ibidem, 159.

Hoofdstuk 3: Scheidende wegen van echtparen in Den Haag en Dordrecht

Een scheiding verliep via en werd uitgesproken door een rechtbank of vierschaar met schepenen of commissarissen.²²⁹ In de Haagse akten wordt voornamelijk gesproken over schepenen dan wel commissarissen. Alleen in de akten van het einde van de 18^e en begin 19^e eeuw wordt de rechtbank met naam genoemd: "Collegie van Crimineele en Civiele Justitie".²³⁰ In Dordrecht werd gesproken over de "Kamer Judiciaal der stad Dordrecht en van de Merwede".²³¹ Deze schepenen of commissarissen hadden tevens de bevoegdheid om het ingediende scheidingsverzoek (voorlopig) af te wijzen.²³² In dit hoofdstuk zullen de resultaten van de in totaal 957 scheidingen in Den Haag en Dordrecht worden voorgelegd en worden vergeleken met scheidingen in Alkmaar, Amsterdam, Leiden en Rotterdam.

Allereerst zal worden gekeken naar het totaal aantal scheidingen in Den Haag en Dordrecht, de verhouding tussen het aantal separaties en divorities en het aantal separaties dat uiteindelijk uitmondde in divorities.²³³ Er zal worden bekeken welke invloed de verslechterende economie had op het aantal scheidingen in Den Haag en Dordrecht. Bestaat er bijvoorbeeld een verband tussen de huwelijksduur en een economische crisis? Daarnaast wordt antwoord gegeven op vragen als wie de requirant(e) was en waarom de desbetreffende persoon van zijn of haar partner wilde scheiden. Bestonden er verschillen in de scheidingsmotieven van mannen en vrouwen? Verder wordt in dit hoofdstuk gekeken naar het aantal scheidingen op basis van gemeenschap van goederen en het aantal scheidingen via huwelijkse voorwaarden. Tot slot wordt gekeken naar wie van de ouders na een scheiding de voogdij over de kinderen krijgt. Allemaal vragen die tot doel hebben de mondigheid van de 18^e eeuwse Haagse en Dordtse vrouwen te toetsen.

²²⁹ De rechtbank werd voorgezeten door een schout. In Den Haag werd de schout ook wel baljuw genoemd. In de primaire bronnen wordt overigens de baljuw niet eens genoemd. Zie Schotel, 'Strijd om de macht', 22; P. Wagenaar, 'Haagse bestuurders en ambtenaren' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 98; Zijlmans, 'In handen van justitie', 121-122; HGA, RA, inv. 316-324.

²³⁰ Wagenaar, 'Haagse bestuurders en ambtenaren', 98. HGA, RA, inv. 322, 14 december 1797.

²³¹ GAD 9, inv. 653.

²³² Van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving*, 196-197. Het is mij overigens niet bekend hoe vaak scheidingsverzoeken in Den Haag en Dordrecht werden afgewezen. Voor Rotterdam en Leiden is dit wel bekend. Voor Rotterdam werd 3,3 procent van het totaal aantal echtscheidingsverzoeken afgewezen en voor Leiden was dit in 1,5 procent van de gevallen het geval. Zie: Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 207.

²³³ Ik wil een opmerking plaatsen bij het gebruik van de woorden dissolutie en divoritie. In de primaire bronnen wordt gesproken over dissolutie in tegenstelling tot de literatuur waar wordt gesproken over divoritie. De figuren en tabellen in dit hoofdstuk zijn gebaseerd op de primaire bronnen, vandaar dat hierin wordt gesproken over dissolutie. Om mijn onderzoek in lijn te laten lopen met de literatuur zal ik met uitzondering van de figuren en tabellen de term divoritie hanteren.

Den Haag en Dordrecht: Separaties en divorcies

Aantal scheidingen

In Den Haag en Dordrecht zijn in totaal 957 scheidingen gevonden in de periode 1740-1810. In Den Haag kwamen over het algemeen meer scheidingen voor dan in Dordrecht (zie figuur 1). In Den Haag werden in deze periode 620 scheidingen uitgesproken en in Dordrecht werden 337 scheidingen uitgesproken. Het verschil kan mijns inziens worden verklaard door het feit dat Den Haag een groter inwoneraantal kende dan Dordrecht. In Den Haag woonden in de 18^e eeuw tussen de 33.500 en 38.433 inwoners, terwijl Dordrecht een inwonertal had van om en nabij de 18.000.²³⁴ Als rekening wordt gehouden met het totaal aantal gesloten huwelijken dan blijkt dat voor Dordrecht het aantal scheidingen hierop te verwaarlozen is. In de periode 1741-1810 werden in Dordrecht ruim 16.000 huwelijken gesloten tegenover 337 uitgesproken scheidingen.²³⁵ Slechts 2,1 procent van de echtparen scheidde in Dordrecht. Ter vergelijking: Amsterdam telde in de periode 1753-1810 3.546 scheidingen tegenover 132.814 huwelijken. Het aantal scheidingen was maar 2,7 procent op het totaal gesloten huwelijken.²³⁶ Met andere woorden scheiden kwam in deze periode in verhouding tot het aantal inwoners en het aantal huwelijken niet veelvuldig voor.

Het aantal scheidingen in Dordrecht neemt gaande de periode toe. Dit in tegenstelling tot Den Haag waar na een verdubbeling in de periode 1750-1759 het aantal scheidingen redelijk stabiel bleef en er pas in de periode 1790-1799 weer sprake was van een lichte stijging (zie figuur 1). De piekjaren voor Den Haag vallen bijna geheel in deze periode: 1790 telde 22 scheidingen en 1793 17 scheidingen. Een ander piekjaar voor Den Haag was 1787 met 18 scheidingen. Voor Dordrecht kwamen de piekjaren later: in 1800 en 1804 waren er 16 scheidingen en in 1810 18 scheidingen.²³⁷ Den Haag en Dordrecht verschillen in deze weinig van andere Hollandse steden. Ook in Amsterdam, Leiden, Alkmaar en Rotterdam nam het aantal scheidingen in de periode 1750-1810 over het algemeen toe (zie tabel 1). Amsterdam (2581) en Leiden (1039) spanden duidelijk de kroon en hadden het hoogste aantal scheidingen. Alkmaar (158) en Rotterdam (144) blijven achter bij Den Haag (467) en Dordrecht (207).

Het toenemend aantal scheidingen in Holland in de tweede helft van de 18^e eeuw houdt waarschijnlijk verband met de verslechterende economie waar de Republiek in de

²³⁴ Wijsenbeek, 'Economische leven', 78; Nusteling, 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', 75-79.

²³⁵ Nusteling *et al.*, *Van de wieg tot het graf*, 118. Voor Den Haag heb ik geen cijfers over het aantal gesloten huwelijken.

²³⁶ Het aantal scheidingen nam in Amsterdam wel toe in tegenstelling tot het aantal huwelijken. Zie: Helmers, 'Gescheurde bedden', 202.

²³⁷ Opmerking: In de figuren en de tabellen is met uitzondering van 1800-1810 gebruik gemaakt van een interval van 10 jaar. Er is gekozen voor een interval van 11 jaar in de periode 1800-1810, omdat er anders te grote verschillen qua aantal scheidingen zouden ontstaan in de figuren dan als ik de jaren samen zou nemen. Voor de jaren met de meeste scheidingen zie: Bron: HGA, RA, inv. 321; GAD 3, inv. 27; GAD 4, inv. 427.

tweede helft van de 18^e eeuw mee te maken kreeg.²³⁸ Zoals ik in hoofdstuk 1 al heb vermeld namen de sociale verschillen toe als gevolg van de toenemende werkloosheid en stijgende prijzen. Werkloosheid vergrootte de kans op onenigheden binnen een huwelijk met als gevolg een toename van het aantal scheidingen.²³⁹ Veel Hollandse steden hadden te maken met een teruglopend inwoneraantal. De ene stad werd hierin harder getroffen dan de andere. In Leiden en Alkmaar waren de inwoneraantallen in 1795 respectievelijk met circa 30 en 32 procent afgenomen ten opzichte van 1622. In Dordrecht was het inwoneraantal in dat jaar met slechts 1,4 procent afgenomen ten opzichte van 1622. Amsterdam, Den Haag en Rotterdam hadden juist te maken met een toenemend aantal inwoners.²⁴⁰ Amsterdam kreeg pas na 1800 te maken met een teruglopend bevolkingsaantal, doordat veel mannen elders werk gingen zoeken. Amsterdam verloor ongeveer 20 procent van haar inwoners.²⁴¹ Welke invloed de stagnerende economie had op de gemiddelde huwelijksduur zal direct worden besproken.

Naast een economische verklaring bestaan ook sociaal-culturele verklaringen voor het toenemend aantal scheidingen in Holland. Volgens Haks nam het aantal scheidingen in Leiden toe als gevolg van de afnemende sociale controle in de wijken. Het wijk- of buurtleven was aan het begin van de 18^e eeuw sterk, maar dat nam gedurende de 18^e eeuw af. Deze ontwikkeling beperkte zich niet alleen tot Leiden, want ook in Den Haag "en willicht ook elders" nam het buurtleven af.²⁴² In hoofdstuk 1 werd al vermeld dat de status van vrouwen in de 18^e eeuw veranderde. Vrouwen stelden meer eisen aan het gedrag van hun echtgenoot en dat leidde tot een toename in het aantal scheidingen.²⁴³

²³⁸ Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland*, 80.

²³⁹ J. Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985), 197-230, 212; Helmers, 'Gescheurde bedden', 224; Haks, *Huwelijken en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 217-218. Dit is overigens niet altijd het geval. Zie: Schrijver onbekend, 'Niet meer scheidingen', *Metro* 27 oktober 2010.

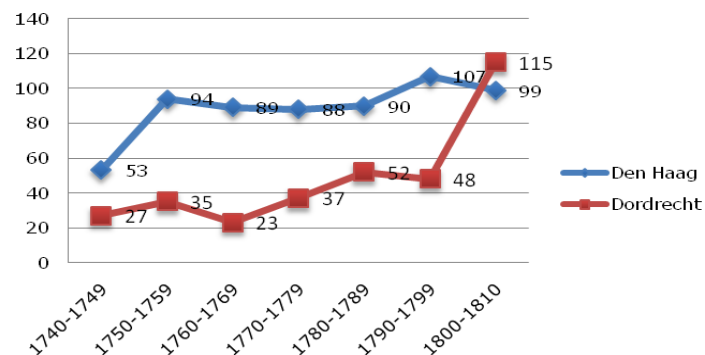
²⁴⁰ De Vries en Van der Woude geven aan dat 1622 en 1795 willekeurig gekozen jaartallen zijn. Het is volgens hen goed mogelijk dat tussen 1622 en 1795 steden te maken kregen met een stijgend dan wel teruglopend bevolkingsaantal. Deze bewegingen zijn niet terug te vinden, omdat zij alleen deze jaren met elkaar hebben vergeleken; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 88-90.

²⁴¹ Ibidem, 90; Helmers, 'Gescheurde bedden', 202, 204.

²⁴² Via overheidswege werden feesten verboden, maar ook vanuit de buurt zelf werd weinig initiatief getoond om nog feesten te houden. In Leiden zou dit te maken hebben gehad met de groei van werkloosheid en armoede. Zie Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 64-69, 216-217. Dit lijkt mij voor Den Haag eveneens zeer aannemelijk.

²⁴³ Ibidem, 217. Uit het boek van Helmers blijkt dat in de 18^e eeuw het buurtleven wel belangrijk was. Er was in Amsterdam nauwelijks sprake van buurtorganisaties die er volgens haar wel waren in onder meer Rotterdam. Zie Helmers, 'Gescheurde bedden', 325-331 (327nt). Dit was eveneens afwezig in Alkmaar. Zie: Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 221.

Figuur 1: Het totaal aantal scheidingen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weergegeven per tien jaar.

Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679.

Tabel 1: Het totaal aantal scheidingen in zes Hollandse steden in de periode 1751-1800 weergegeven per tien jaar.

	Alkmaar	Amsterdam	Den Haag	Dordrecht	Leiden	Rotterdam
1751-1760	29*	215	95	36	150	23
1761-1770	22	431	87	23	172	20
1771-1780	25	416	93	36	264	21
1781-1790	39	666	99	50	317	35
1791-1800	43	853	93	62	136*	44
Totaal	158	2581	467	207	1039	144

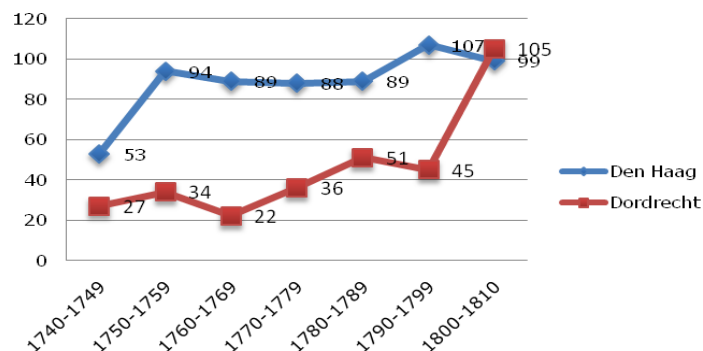
Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679; Helmers, 'Gescheurde bedden', 224. * De gegevens van Amsterdam in de periode 1751-1760 laat Helmers beginnen vanaf 1753. De gegevens van Leiden lopen tot en met 1795, waardoor een enigszins vertekend beeld zou kunnen zijn ontstaan. Het is mijns inziens aannemelijk dat het aantal scheidingen in Leiden net als elders toenam.

Figuur 1 geeft slechts het totaal aantal scheidingen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weer, waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen separaties en divorties. Figuren 2 en 3 laten respectievelijk het totaal aantal separaties en divorties van deze twee steden zien.

Het merendeel van de scheidingen in zowel Den Haag als in Dordrecht betrof separaties. Dit is niet verwonderlijk gezien de beperkte gronden voor divorties destijds (zie hoofdstuk 2). Ten aanzien van Den Haag is het aantal separaties vanaf 1750 redelijk stabiel te noemen met een lichte toename in de periode 1780-1789. Voor Dordrecht is er sprake van een toename vanaf 1760-1769 en zelfs van een sterke toename vanaf 1790-1810. Daarentegen is het wel opvallend dat in de onderzochte zeventig jaar voor Den Haag slechts één divortie op het totaal aantal van 620 scheidingen is geteld. In Dordrecht waren dat 17 divorties. Net als het aantal separaties neemt ook het aantal divorties in Dordrecht vanaf 1800 sterk toe.

De enige divortie in Den Haag was tussen Samuel Konig en Maria Bartha Spruyt. De divortie volgde op een separatie die twee jaar eerder was uitgesproken. Konig vroeg om een divortie, nadat zijn vrouw overspel zou hebben gepleegd.²⁴⁴ Zoals bleek uit hoofdstukken 1 en 2 bleef de huwelijksband bij een separatie bestaan; er vond alleen een scheiding plaats van bed, tafel, bijwoning en goederen. Hoewel de echtelieden afzonderlijk van elkaar leefden, waren zij formeel nog altijd getrouwd. Partners konden om die reden geen nieuwe relatie aangaan. Een separatie moet worden gezien als een tijdelijke oplossing en moest een hereniging tussen de twee in onmin levende partners bewerkstelligen. Gebeurde het toch dat een van de partners tijdens de separatie een nieuwe relatie aanging dan werd dit gezien als overspel.²⁴⁵ Een verklaring voor die ene divortie in Den Haag heb ik niet. Zowel Den Haag als Dordrecht blijven qua aantal divorties ver achter bij de andere steden. Alkmaar telde in de periode 1740-1810 49 divorties, Amsterdam kende in de periode 1753-1810 959 divorties, Leiden en Rotterdam telden in de periode 1741-1800 respectievelijk 149 en 71 divorties.²⁴⁶

Figuur 2: Het totaal aantal separaties in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weergegeven per tien jaar.

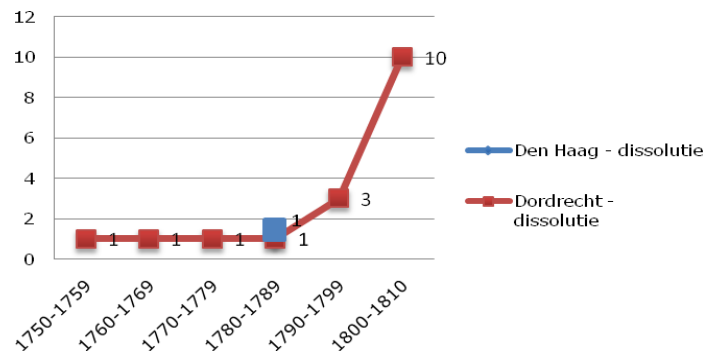
Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679.

²⁴⁴ HGA, RA, inv. 320 12 juli 1780 en 4 november 1782.

²⁴⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17^e en 18^e eeuw*, 200-201.

²⁴⁶ Ibidem, 202; Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 204; Helmers, 'Gescheurde bedden', 196.

Figuur 3: Het totaal aan aantal divorities in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weergegeven per tien jaar.

Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679. Opmerking: Niet in iedere periode is er sprake geweest van een divorcie. Alleen de perioden met divorities zijn in dit figuur opgenomen. In de periodes 1740-1749 en 1760-1769 waren er geen divorities.

Er is ook gekeken naar het aantal scheidingen per paar in Den Haag en Dordrecht. In de reeds getoonde figuren zijn ook echtparen opgenomen die meerdere malen een scheiding hebben aangevraagd. Het merendeel van de echtparen hield het bij één separatie, maar er waren er wel degelijk die meerdere malen separeerden (zie tabel 2).

Tabel 2: Het aantal scheidingen per echtpaar in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810.²⁴⁷

	Den Haag	Dordrecht
Aantal scheidingen	Aantal echtparen	Aantal echtparen
3 maal		3
2 maal	11	7
1 maal	598	314
Eindtotaal	609	324

Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679.

Voor Den Haag wil ik er één echtpaar uitlichten. In 1751 huwden Jacobus Diexhoorn en Jannetje Mouthaan om na ongeveer vier jaar huwelijk een separatie aan te vragen "tot voorkominge van ongelucken die uyt de reets onstane ongenoegens verder soude mogen komen te resulteren".²⁴⁸ Het is onbekend wanneer zij zich na hun separatie hebben verzoend, maar in 1780 separeerden zij opnieuw. Dit keer werden "continueele on-eenigheden" als reden aangevoerd.²⁴⁹ Opvallend is wel de lange periode tijd die er zat tussen de eerste en de tweede separatie, namelijk 25 jaar. In Den Haag scheidden nog tien andere echtparen meer dan eens, waarvan een echtpaar bij de tweede keer een divorcie aanvroeg.²⁵⁰ In Dordrecht waren tien echtparen die meerdere keren scheidden,

²⁴⁷ Opmerking: Het betreft hier enkel en alleen de officiële scheidingen en niet de onderhandse scheidingen.

²⁴⁸ HGA, RA, inv. 317, 25 augustus 1755.

²⁴⁹ HGA, RA, inv. 320, 26 april 1780.

²⁵⁰ Voor overspel zie nogmaals: HGA, RA, inv. 320 4 november 1782.

waarvan drie echtparen zelfs nog een derde maal naar het gerecht gingen.²⁵¹ Dit geeft mijns inziens duidelijk weer dat een separatie juist werd gezien om mensen nader tot elkaar te brengen. Het herenigen van de echtparen had dus niet altijd succes. Hierbij moet worden opgemerkt dat het mogelijk was dat mensen die maar een keer zijn gesepareerd later weer bij elkaar zijn gekomen. Als zij besloten weer bij elkaar te komen, is het mijns inziens goed mogelijk dat zij later niet opnieuw zijn gescheiden. In geval van verzoening komen zij in de bronnen niet meer voor.²⁵² Het kan ook zijn dat de echtparen die een keer zijn gesepareerd voor de rest van hun leven gesepareerd zijn gebleven, waardoor zij eveneens niet meer in de rechterlijke bronnen voorkwamen.

Het kwam overigens ook voor dat de rechtbank het scheidingsverzoek afwees, vanwege bijvoorbeeld een zwangerschap.²⁵³ Hier kom ik later nog op terug. De separatie tussen Maria van Rijswijk en Wilhelm Stemmers ging om een andere reden niet door. De vrouw had zich door haar mishandelende en drankverslaafde man laten overhalen weer bij hem te komen wonen. Een paar maanden later separeerden zij echter alsnog.²⁵⁴ Er zal nog worden teruggekomen op echtparen die meerdere malen scheidden als de aanvrager van de scheidingen ter sprake komt.

De gemiddelde huwelijksduur van gescheiden echtparen

Rond 1750 kwam de Republiek in economisch moeilijk vaarwater terecht. De gouden tijden van de 17^e eeuw waren voorbij. Armoede en werkloosheid heersten.²⁵⁵ De economische problemen troffen bijna iedereen en daarbij nam de kloof tussen arm en rijk toe. Cijfers op basis van Middel op Begraven in Den Haag laten dit zien. Behoorde in 1700-1710 ruim 65 procent tot de pro deo-klasse in de periode 1790-1800 was dit opgelopen tot 73,5 procent.²⁵⁶

Al eerder is ter sprake gekomen dat het aantal scheidingen aan het einde van de 18^e eeuw in veel Hollandse steden toenam. Economische problemen zorgden voor spanningen tussen de echtelieden. Zeker in het geval er sprake was van werkloosheid

²⁵¹ Ik wil hierbij opmerken dat Neeltje de Groot en Johannes Scheffer twee maal voorkomen in de Klepboeken. In het eerste geval wilde Neeltje een divortie wegens verlatting. Een paar maanden later zijn zij echter gesepareerd. Ik heb dit echtpaar daarom één keer geregistreerd (GAD 3, inv. 26, 23 mei 1783 en 12 september 1783). Het is mij overigens niet duidelijk waarom zij heeft afgezien van een divortie. GAD 3, inv. 26, 27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 621.

²⁵² De separatieakte van Baukje Lindeman en Willem van Eyk ontbreekt. In hun verzoek tot hereniging van 25 oktober 1797 wordt 18 juli 1793 als scheidingsdatum genoemd. Zie: HGA, RA, inv. 322 25 oktober 1797. Hendrik van Lidt de Jeude en Susanna Cornelia van Eelde separeerden in 1800, maar kwamen in 1804 weer bij elkaar. Zie: GAD 4, inv. 427, 19 december 1800 en GAD 9, inv. 669. In beide gevallen was er sprake was een akte opgesteld. Het is mij niet bekend of het verplicht was om het gerecht op de hoogte brengen van een verzoening.

²⁵³ HGA, RA, inv. 317 9 maart 1756.

²⁵⁴ HGA, RA, inv. 322 5 april 1797 en 31 december 1797.

²⁵⁵ Damsma, *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland*, 80.

²⁵⁶ Tot de pro deo-klasse behoorden mensen die minder dan 100 gulden per jaar verdienden en die een vermogen hadden tussen de 300 en 600 gulden; Wijsenbeek, 'Economische leven' 78.

van een of beide partners.²⁵⁷ Aan de andere kant is het mogelijk dat mensen juist langer bij elkaar bleven, omdat scheiden voor beide partners extra kosten met zich meebracht.²⁵⁸ Om hierin duidelijkheid te krijgen is gekeken naar de gemiddelde huwelijksduur van de scheidende echtelieden in Den Haag en Dordrecht. Voor Den Haag zijn vanaf 1740 om de vijf jaar de huwelijksgegevens van echtparen opgezocht in de (onder)trouwboeken. Voor Dordrecht zijn alleen de huwelijksgegevens van die echtparen gebruikt waarvan er scheidingsakten gevonden zijn en waarvan de ondertrouwdatum dan wel trouwdatum bekend zijn. Hierdoor is de berekende huwelijksduur in Dordrecht niet helemaal representatief. Bij de berekening van de gemiddelde huwelijksduur is uitgegaan van de huwelijksdatum tot de datum die staat vermeld op het verbaal van de separatie- of divortieaanvraag en dus niet de datum van gemaakte mondelinge afspraken. Echtparen waarvan de huwelijksdata niet waren te achterhalen, zijn uiteraard niet in de berekeningen opgenomen. De berekeningen van de huwelijksduur staan in de tabellen 3 tot en met 6.

Tabel 3: Gemiddelde huwelijksduur in maanden van gescheiden echtelieden in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810. Weergegeven per vijf jaar

Scheidingsjaar	Den Haag	Dordrecht
1740	174	
1745	77	
1750	142	
1755	88	
1760	134	
1765	124	
1770	98	
1775	91	
1780	152	
1783		18
1785	172	65
1789		55
1790	83	
1791		46
1792		77
1793		41
1794		64
1795	150	131
1796		95
1797		151
1799		47
1800	77	229
1802		3

²⁵⁷ Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 212; Schrijver onbekend, 'Niet meer scheidingen', *Metro*, 27 oktober 2010.

²⁵⁸ Weeda, 'Aantal echtscheidingen lager dan verwacht', *NRC*, 16 augustus 2010.

1803		129
1804		168
1805	110	248
1806		288
1807		
1810	151	
Gemiddelde	122	109

Bron: HGA, RA, 315-324; HGA, DTB, zie voetnoot ²⁵⁹; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679; DTB GAD 11 zie ²⁶⁰.

Hagenezen en Hagenaren die in de periode 1740-1810 zijn gescheiden bleven gemiddeld bijna 122 maanden bij elkaar en dit komt neer op 10,2 jaar, terwijl de gescheiden echtelieden in Dordrecht gemiddeld 109 maanden bij elkaar waren en dat is 9,1 jaar. Op basis van tabel 3 bestaat het vermoeden dat de gemiddelde huwelijksduur in Den Haag aan het einde van de 18^e en begin 19^e eeuw hoger was dan halverwege de 18^e eeuw. Daarom is besloten de resultaten in twee groepen te verdelen: midden 18^e eeuw en eind 18^e tot begin 19^e eeuw (zie tabel 4). Hetzelfde vermoeden bestaat voor Dordrecht. In Dordrecht zijn alleen de echtparen bekeken waarvan de scheidingsakte bekend was en daarom zijn, anders dan voor Den Haag, de gegevens over drie periodes verdeeld (zie tabel 5).

Tabel 4: Gemiddelde huwelijksduur in maanden van gescheiden echtelieden in Den Haag verdeeld over twee periodes.

Scheidingsjaar	Totaal
1740-1775	119
1780-1810	128

Bron: HGA, RA, inv. 315-324 en HGA, DTB zie tabel 3

Tabel 5: Gemiddelde huwelijksduur in maanden van gescheiden echtelieden in Dordrecht verdeeld over drie periodes.

Scheidingsjaar	Totaal
1780-1789	46
1790-1799	81
1800-1810	177

Bron: GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679. DTB zie tabel 3.

²⁵⁹ HGA, klapper op de D.T.B. 1598-1811 G.A. 's-Gravenhage nr. 4, 9, 10, 29, 32, 35, 44, 47, 48, 56, 58, 60, 61, 71, 84, 111, 113, 114, 115, 125, 131, 134, 136, 142, 148, 150, 153, 155, 157, 160, 162, 163, 171, 173, 180, 189, 194, 197, 226, 247, 249, 252, 257, 269, 270, 271, 292, 295, 307, 317, 321, 322, 324, 325, 327, 330, 333, 337, 338, 345, 348, 366, 367, 379, 395, 403, 406, 407, 408, 417, 425, 430, 432, 434, 439, 448, 451, 454, 458, 459, 472, 474, 485, 490, 495, 499, 508, 515, 520, 521, 525.

²⁶⁰ GAD 11 inv. 93 fiche 87 fol. 280, fiche 89 fol. 4; fiche 90 fol. 18, 20, 22; fiche 91 fol. 25, 29; fiche 93 fol. 54; fiche 94 fol. 61; fiche 95 fol. 73; fiche 96 fol. 84, 90; fiche 97 fol. 92, 101; fiche 99 fol. 117, 118, 120, 121; fiche 101 fol. 140; fiche 102 fol. 149; fiche 104 fol. 176; fiche 105 fol. 186; fiche 107 fol. 204; fiche 108 fol. 217; fiche 111 fol. 251, 254; Klapper DTB (Trouwboek van het gerecht 1780-1805, 11.93-11.94). Volledige bronvermelding van de DTB Dordrecht zie pagina 69-70.

In Den Haag en Dordrecht blijken man en vrouw aan het einde van de 18^e eeuw, toen het economisch minder ging, inderdaad langer bij elkaar te blijven. Hoewel men langer bij elkaar bleef, neemt het aantal scheidingen aan het einde van de 18^e eeuw toe (zie figuur 1). Dit laatste is in overeenstemming met andere onderzoeken, waarin wordt gesteld dat in tijden van economische crisis het aantal scheidingen toeneemt.²⁶¹

Een andere vraag is wie van de echtelieden het grootste uithoudingsvermogen ten aanzien van huwelijksproblemen had. Door na te gaan of er verschil is in de gemiddelde huwelijksduur bij het aanvragen van een scheiding door man of vrouw zou duidelijkheid in het uithoudingsvermogen van echtelieden kunnen worden verkregen. Bij de beantwoording van deze vraag is alleen gekeken naar Den Haag, omdat de kleine hoeveelheid gegevens van Dordrecht zich niet leent voor een dergelijke toetsing.

Tabel 6: Gemiddelde huwelijksduur gescheiden echtelieden in maanden weergegeven ten opzichte van de requirant(e) in Den Haag in de periode 1740-1810. Weergegeven per vijf jaar.

Scheidingsjaar	Man	Vrouw
1740		195
1745	131	59
1750	36	213
1755	27	106
1760	92	205
1765	79	168
1770	123	73
1775	96	85
1780	170	145
1785	161	178
1790	77	90
1795		150
1800	67	82
1805	152	79
1810		151
Gemiddelde	101	132

Bron: HGA, RA, 315-324, DTB zie tabel 3.

Vrouwen blijken een groter uithoudingsvermogen te hebben gehad ten aanzien van huwelijksproblemen dan mannen. In de scheidingsgevallen waar de vrouw requirant(e) was, waren de echtparen gemiddeld 11 jaar getrouwd. Dit in tegenstelling tot scheidingen die door mannen werden aangevraagd, waar echtparen gemiddeld 8,4 jaar getrouwd waren.²⁶² Ook in Amsterdam wachtten vrouwen langer met het aanvragen van

²⁶¹ Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 112; Weeda, 'Aantal echtscheidingen lager dan verwacht', NRC, 16 augustus 2010.

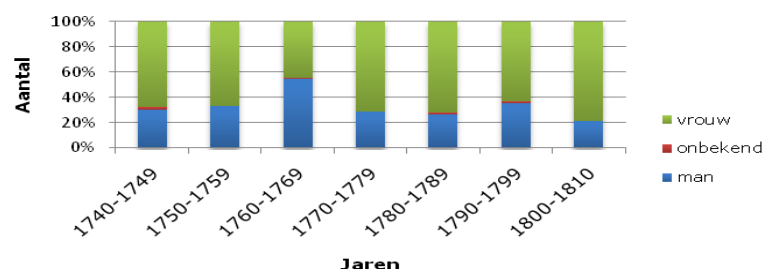
²⁶² Helmers, 'Gescheurde bedden', 209-210.

een scheiding, maar het betreft hier alleen de divorities. Vrouwen vroegen na ruim 13 jaar huwelijk een divortie aan, terwijl mannen hier 10,7 jaar over deden. Vrouwen namen in Amsterdam wel sneller dan mannen de beslissing om te separeren. Vrouwen vroegen na 9,6 jaar huwelijk een separatie aan en de mannen na 10,8 jaar.²⁶³ Met andere woorden: Haagse vrouwen wachtten langer met het aanvragen van een scheiding dan mannen. Betekende dit dat vrouwen in Den Haag dan minder mondig waren in het aanvragen van een scheiding? Voor deze conclusie is het te vroeg, want er moet nog worden bekeken wie binnen het huwelijk het initiatief nam in het scheidingsproces.

Wie neemt het initiatief tot scheiden?

Wie van de echtelieden vroeg een scheiding aan en waarom wilde zij of hij scheiden? Uit figuur 4 blijkt dat in het merendeel van de gevallen in Den Haag de vrouw het initiatief neemt in het aanvragen van een scheiding. Van de 620 gevallen wordt de vrouw in 410 akten als requirante dan wel eiseres aangemerkt. In slechts 206 gevallen was de man de requirant. Vooral tussen 1770 en 1810 was het aantal vrouwen dat een separatie aanvroeg groot. Misschien wachtten Haagse vrouwen langer met het aanvragen van een scheiding, maar zij namen wel vaker het initiatief. Vrouwen waren hier dus mondig. Verder is uit het onderzoek gebleken dat van de Haagse echtparen die meerdere malen scheidden (zie tabel 2) vrouwen vaker een nieuwe separatie aanvroegen dan mannen. In een enkel geval was de aanvrager van de tweede scheiding anders dan de aanvrager van de eerste scheiding.²⁶⁴

Figuur 4: Geslacht van de requirant(e) bij aanvraag scheiding in Den Haag in de periode 1740-1810.

Bron: HGA, RA, inv. 315-324.

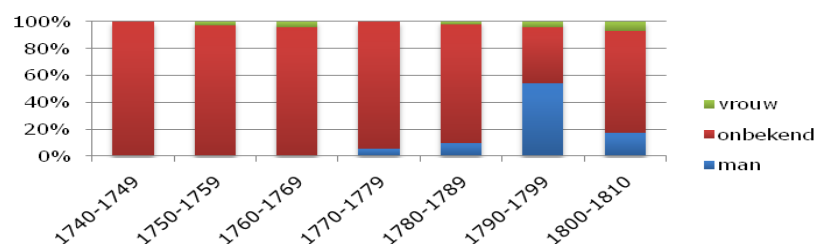
Voor Dordrecht is het een ander verhaal. Voor een groot deel is onbekend wie de requirant(e) was (zie figuur 5). Dit heeft alles te maken met het feit dat in de Klepboeken niet wordt vermeld wie van de twee partners de requirant(e) en de gerequireerde was. In de Klepboeken zijn slechts de namen van het scheidende echtpaar weergegeven. Ook bij

²⁶³ Ibidem, 210.

²⁶⁴ HGA, RA, inv. 315-324. In drie gevallen was de aanvrager van de tweede scheiding de andere partner: HGA, RA, inv. 316 29 maart 1751 en inv. 317 25 april 1759; HGA, RA, inv. 317 25 augustus 1755 en inv. 320 26 april 1780; HGA, RA, inv. 320 12 juli 1780 en 4 november 1782.

de gevonden rechterlijke scheidingsakten moet een kanttekening worden geplaatst. Uit figuur 5 blijkt dat, afgezien van het aantal onbekende gevallen (uit de Klepboeken), in het merendeel van de gevallen de man de eenre zijde is. Dit contrasteert met Den Haag. In Den Haag zijn ook akten te vinden met eenre of andere zijde, maar daar wordt in die gevallen ook vermeld wie van het echtpaar de requirant(e) en de gerequireerde was.²⁶⁵ Zou dit principe voor Dordrecht worden gehanteerd dan zou kunnen worden gesteld dat in het merendeel van de gevallen de man inderdaad de requirant is. Toch is naar mijn idee enige voorzichtigheid geboden. Een andere verklaring voor de grote hoeveelheid mannelijk requiranten is dat het hier een vaststaande procedure betrof. Een echtpaar had bijvoorbeeld samen besloten te scheiden, maar enkel en alleen voor de procedure werd de man als eenre zijde aangemerkt.²⁶⁶ Dit was volgens Joor in ieder geval in Alkmaar na 1730 het geval. Hij stelt zich hierbij de vraag of dit samenhangt met de veranderende positie van de vrouw in de maatschappij.²⁶⁷ Een dergelijke procedure zou eveneens kunnen gelden voor Dordrecht.

Figuur 5: Geslacht eenre zijde bij aanvraag scheiding in Dordrecht in de periode 1740-1810.

Bron: GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632- 642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679.

Meer zekerheid bestaat in Dordrecht ten aanzien van wie de requirant(e) was bij divorties. In de Klepboeken staan namelijk dagvaardingen, waarbij een van de partners de ander liet oproepen. Figuur 6 laat zien dat in 70 procent van de in totaal 17 dissoluties of divorties (uit zowel Klepboeken als scheidingsakten) de vrouw haar man liet dagvaarden. De man eiste slechts in 18 procent van de gevallen een dissolutie en liet zijn vrouw dagvaarden. Ook in Alkmaar vroegen vrouwen vaker dan mannen een divortie aan. Het verschil tussen beide geslachten was hier echter kleiner dan in Dordrecht. Van de 68 divorties werden er 38 door vrouwen (ruim 55 procent) aangevraagd tegenover 30 divorties door mannen (44 procent).²⁶⁸

²⁶⁵ Zie bijvoorbeeld HGA, RA, inv. 319 15 december 1773 en inv. 324 3 juli 1805.

²⁶⁶ Helmers, 'Gescheurde bedden', 206nt

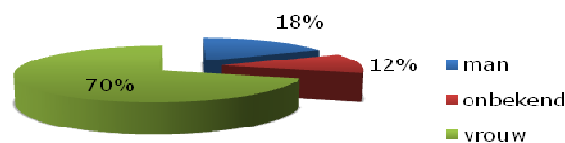
²⁶⁷ Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 213-214.

²⁶⁸ Ibidem, 213.

In bijna alle gevallen lag in Dordrecht verlating ("malitieuze desertie") ten grondslag aan de aanvraag tot divorcie.²⁶⁹ Carel Schumacher schreef kort nadat hij zijn vrouw Catharina van Laar in 1793 na drie jaar huwelijk had verlaten, dat hij in Den Bosch in het leger zat en dat hij berouw had. Daarna liet hij niets meer van zich horen. In 1795 diende Van Laar daarop een divorcie wegens verlating in.²⁷⁰

In een ander geval was er sprake van overspel door de man.²⁷¹ Johannes Bogert bleek al jaren samen te wonen met een weduwe in Rotterdam en had met haar een gezinnetje gesticht. Het dossier bevatte zelfs het doopbriefje met de geboorte- en doopdatum van zijn dochtertje Johanna. Zijn wettige vrouw Catarina Jacoba Brouwer was hier allerm minst van gediend en wilde daarom na 12 jaar huwelijk een divorcie.²⁷² Het is onbekend waarom Brouwer pas jaren later een divorcie wilde en waarom zij die stap niet eerder had gezet. Misschien had Brouwer uiteindelijk na al die jaren een andere man leren kennen en wilde zij met hem gaan trouwen. Daarvoor moest dan wel het huwelijk met Bogert worden opgeheven.²⁷³ In de volgende paragraaf zullen de scheidingsredenen uitvoeriger worden behandeld.

Figuur 6: Geslacht van requirant(e) bij aanvraag divorcie in Dordrecht in de periode 1740-1810.

Bron: GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 633 en 678.

Er kan niet anders worden geconcludeerd dan dat op basis van de beschikbare gegevens Den Haag en Dordrecht zich moeilijk met elkaar laten vergelijken. De separatiegegevens van Den Haag laten zien dat vrouwen inderdaad mondig waren, maar voor Dordrecht kan dit helaas niet uit de separatiegegevens worden afgeleid. Dordrecht laat zich in dat opzicht beter vergelijken met Alkmaar. Het lijkt wel of vrouwen in Dordrecht en Alkmaar

²⁶⁹ GAD 3, inv. 25 16 maart 1753; inv. 26 23 oktober 1767, januari 1770, 4 februari 1780, 23 mei 1783/september 1783; inv. 27 24 april 1795, 3 oktober 1797; GAD 4 inv. 427 19 april 1804, 27 september 1804, 27 september 1804, 6 februari 1807, 28 september 1810 en 21 december 1810.

²⁷⁰ GAD 9, inv. 633.

²⁷¹ In de bron wordt alleen gesproken over overspel, maar er is mijns inziens ook uit af te leiden dat er sprake was van verlating; GAD 9, inv. 678.

²⁷² GAD 9, inv. 678; van deze zaak was alleen een scheidingsakte bekend. Ik ben dit echtpaar niet in de Klepboeken tegengekomen. Het is mij niet bekend sinds wanneer Bogert zijn vrouw bedroog. In vijf andere gevallen is de scheidingsreden onbekend. Zie: GAD 3, inv. 27 8 juli 1796; GAD 4, inv. 427 28 september 1804, 18 april 1806, 26 september 1806, 11 maart 1808.

²⁷³ Helmers noemt in haar boek een soortgelijk geval. Zie Helmers, 'Gescheurde bedden', 92-93.

op papier alleen bij een divorcie voor zichzelf op konden komen en niet bij een separatie. Den Haag laat zich dan weer beter vergelijken met Amsterdam.²⁷⁴

Welke redenen werden aangevoerd voor een scheiding?

Sporadische zijn in de vorige paragrafen de scheidingsredenen al ter sprake gekomen. In deze paragraaf zal hierop dieper worden ingegaan. In zowel Den Haag als Dordrecht zijn in de meeste akten de scheidingsredenen vermeld. Mensen gingen uit elkaar vanwege onenigheden, verschillen, ruzies etc. of een combinatie van redenen.²⁷⁵ De reden achter hun onenigheden en meningsverschillen worden helaas niet beschreven. Het is daardoor onbekend of religieuze overtuigingen en economische problemen een rol speelden.²⁷⁶ Op al deze vragen kan daarom geen antwoord worden gegeven. Het komt er op neer dat mensen niet langer meer met elkaar onder een dak wilden en konden leven. In akten werd soms vermeld dat echtparen middels een separatie toekomstige ellende wilden voorkomen. Dit zou mijns inziens eigenlijk bij alle scheidingen wel genoemd kunnen worden, want waarom zou men anders scheiden.²⁷⁷ Een andere reden die (mede) werd aangevoerd was het voorkomen van lange en/of dure procedures.²⁷⁸ Drankmisbruik of mishandeling komen in de bronnen nauwelijks aan de orde. In Den Haag was in twee gevallen sprake van dronkenschap. In het ene geval betrof het dronkenschap van de vrouw, die als gevolg hiervan haar huishouden verwaarloosde en in het andere geval was de man (geregeld) dronken en mishandelde bovendien zijn vrouw.²⁷⁹ Voor Dordrecht zijn zowel mishandeling als dronkenschap niet in de scheidingsakten terug te vinden. Dit betekent echter niet dat het niet voorkwam, maar het is moeilijk te achterhalen. Hiermee wijken Den Haag en Dordrecht af van Amsterdam en Leiden, waar mishandeling veelvuldig werd aangevoerd.²⁸⁰

Een opvallende separatiereden is die van Huberta Stoel uit Dordrecht. Zij werd door haar echtgenoot beschuldigd van overspel. Dit werd echter nooit bewezen, waardoor een divorcie niet kon doorgaan. Vanwege zijn valse beschuldigingen, wilde zij echter niet langer meer met hem onder een dak wonen.²⁸¹ Zoals uit hoofdstuk 2 blijkt, moest er voor een divorcie sprake zijn van bewezen overspel of kwaadwillige verlating.

²⁷⁴ Ibidem, 206-207. Cijfers over wie van de echtelieden de requirant was ontbreken voor Leiden en Rotterdam. Daarom is een vergelijking met deze steden op dit punt niet mogelijk.

²⁷⁵ In haar onderzoek geeft Helmers aan dat er steeds andere benamingen zijn gegeven aan huwelijksproblemen; Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 255; HGA, RA, inv. 315-324.

²⁷⁶ Joor spreekt over persoonlijke en maatschappelijke problemen. Zie: Joor, *'Echtscheidingen en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810'*, 212.

²⁷⁷ HGA, RA, inv. 315-324. Zie bijvoorbeeld inv. 315, 28 maart 1742; 18 januari 1743.

²⁷⁸ HGA, RA, inv. 315-324. Zie bijvoorbeeld inv. 317, 16 september 1756; inv. 319, 29 juli 1771; inv. 322, 19 maart 1793.

²⁷⁹ HGA, RA, inv. 317 19 augustus 1762 en inv. 322 5 april en 31 december 1798

²⁸⁰ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 196; Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 207.

²⁸¹ Stoel zou volgens een chirurgijnsknecht aan "gonorrhoea of druiper" lijden. Dit betekende dat zij overspel zou hebben gepleegd. Blijkbaar was er toch niet voldoende bewijs om overspel te bewijzen, omdat haar man niet de waarheid zou spreken; GAD 9, inv. 679.

Ik heb al eerder duidelijk gemaakt dat zowel verlating als overspel in Dordrecht voorkwamen, terwijl in Den Haag slechts eenmaal sprake van een divortie als gevolg van overspel.

Bestaat er een verschil tussen de scheidingsredenen van vrouwen en mannen? Er is hier voor Den Haag nauwelijks verschil tussen. Zowel mannen als vrouwen voerden hier bij hun aanvraag tot separatie onenigheden, meningsverschillen etc. aan.²⁸² Ten aanzien van Dordrecht kan hier om eerder genoemde redenen geen volledig antwoord op worden gegeven. Dagvaardingen voor het aanvragen van een divortie geven wel enig inzicht en daaruit blijkt dat vrouwen in Dordrecht meer dan mannen een divortie op basis van kwaadwillige verlating aanvroegen. Van de twaalf divortieaanvragen, waarvan bekend is dat er sprake was van verlating, werden er acht door een vrouw ingediend.²⁸³ Ook in Amsterdam waren vrouwen veruit in de meerderheid in het aanvragen van divortie op grond van verlating, namelijk 79 procent. Volgens Helmers werden vrouwen vooral verlaten in economisch slechte tijden.²⁸⁴ Het aandeel verlaten vrouwen is wellicht veel groter, omdat veel vrouwen liever als een verlaten gehuwde vrouw dan als een gescheiden vrouw door het leven wilden gaan. Het kon gescheiden vrouwen misschien verweten worden dat zij te weinig hadden gedaan om problemen met de echtgenoot te voorkomen of op te lossen.²⁸⁵ Bovendien kon een verlaten gehuwde vrouw sneller financiële hulp krijgen dan een gescheiden vrouw.²⁸⁶ Van gescheiden vrouwen werd, zoals ik in hoofdstuk 1 al aangaf, toch wel verwacht dat zij op eigen benen konden staan. Daarom zullen sommige verlaten vrouwen jaren hebben gewacht met een divortieaanvraag.²⁸⁷ Ook mannen vroegen een divortie aan op grond van verlating. Zo diende Isaak Isrel in 1804 een divortieverzoek in, omdat zijn vrouw hem twaalf jaar eerder na een huwelijk van ongeveer 7 jaar had verlaten.²⁸⁸

²⁸² HGA, RA, inv. 315-324.

²⁸³ GAD 3, inv. 25 16 maart 1753 (vrouw is verlaten); inv. 26 23 oktober 1767 (vrouw is verlaten); januari 1770 (man is verlaten); 4 februari 1780 (vrouw is verlaten); 23 mei 1783 (vrouw is verlaten en dient verzoek divortie in. In september 1783 zijn ze gesepareerd); inv. 27 24 april 1795 (vrouw is verlaten); 8 juli 1796 (onduidelijk wie de aanvrager is); GAD 4 inv. 427 19 april 1804 (man is verlaten); 27 september 1804 (vrouw is verlaten); 26 september 1806 (man is verlaten); 6 februari 1807 (man is verlaten); 28 september 1810 (vrouw is verlaten).

²⁸⁴ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 206-207.

²⁸⁵ Ibidem, 247.

²⁸⁶ Ibidem, 247.

²⁸⁷ Ibidem, 247; Het is mij niet duidelijk waarom Adriana du Hen 20 jaar wachtte met een divortieaanvraag. Het is denk ik goed mogelijk dat reacties uit haar (directe) omgeving of geldproblemen haar weerhielden van het indienen van een divortieverzoek. Mogelijk wilde zij hertrouwen, want in het Klepboek is het volgende te lezen: "in haren vorigen vrije staat en zulks geadmitteert om weder een ander te mogen trouwen daarentegens te verantwoorden en voort te procederen als naar reghten"; GAD 4, inv. 427 27 september 1804.

²⁸⁸ GAD 4, inv. 427 19 april 1804.

Overspel werd getypeerd als een "vrouwelijke misdaad".²⁸⁹ Volgens Haks kan dit voor Rotterdam en Leiden worden bevestigd. In Rotterdam was 75 procent van de vrouwen en in Leiden 60 procent van de vrouwen schuldig aan overspel. Een groot deel van de mannelijke bevolking was werkzaam bij het leger of de VOC, waardoor zij lange tijd van huis waren. Vrouwen zaten in onzekerheid of hun echtgenoot ooit nog zou terugkomen. Het gebeurde dan dat vrouwen een relatie met een andere man aangingen. Dit kon grote gevolgen hebben als haar echtgenoot nog bleek te leven.²⁹⁰ In Amsterdam was de man in 52 procent van de gevallen de eisende partij in overspelzaken. Ook hier moet de verklaring worden gezocht in de langdurige afwezigheid van mannen die in dienst waren van de VOC. Opgemerkt dient te worden dat het verschil in aantal overspelige echtgenoten en echtgenotes in Amsterdam kleiner was dan Leiden en Rotterdam.²⁹¹ Noch voor Den Haag, noch voor Dordrecht is ten aanzien van overspel duidelijk bewijs voor handen. Voor zowel Den Haag als Dordrecht is slechts één akte van overspel gevonden. In Den Haag was de vrouw de overspelige en in Dordrecht was het de man die overspel pleegde.²⁹²

Gingen echtparen nu als vrienden uit elkaar of als vijanden? In de meeste gevallen is hier niet achter te komen. Wat wel opmerkelijk is dat in veel documenten in Den Haag aan de gescheiden partners een waarschuwing werd meegegeven om elkaar in het vervolg vooral niet te molesteren dan wel te beledigen.²⁹³ Vanaf het begin van de 19^e eeuw is tevens in akten te lezen dat man of vrouw de delogerende partij niet mogen verhinderen te vertrekken naar haar of zijn woning elders.²⁹⁴ Met andere woorden bij separaties werd gepoogd de echtelieden weer bij elkaar te brengen, maar tegelijkertijd zorgde het gerecht er voor dat echtelieden ruzies uit de weg zouden gaan.

Gemeenschap van goederen of huwelijkse voorwaarden

Een huwelijk in gemeenschap van goederen was in de vroegmoderne tijd de algemene regel.²⁹⁵ Toch waren er ook echtparen die voordat zij een huwelijk aangingen voorwaarden lieten opstellen bij een notaris om zo ieder over hun eigen goed te blijven beschikken. Man en vrouw gingen uit elkaar op de wijze waarop zij hun huwelijk zijn aangegaan.²⁹⁶ Sommige akten beschrijven uitvoerig welke goederen en op welke wijze

²⁸⁹ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 211-213.

²⁹⁰ *Ibidem*, 211-213.

²⁹¹ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 207-208.

²⁹² HGA, RA, inv. 320 4 november 1782; GAD 9, inv. 678.

²⁹³ HGA, RA, inv. 315-324. Zie bijvoorbeeld HGA, RA, inv. 316 29 november 1748; 31 december 1749; inv. 319 21 december 1772.

²⁹⁴ HGA, RA, inv. 324.

²⁹⁵ Helmers, *'Gescheurde bedden'*, 166nt.

²⁹⁶ Haks, *Huwelijk en gezin in de 17de en 18de eeuw in Holland*, 199.

deze moesten worden verdeeld.²⁹⁷ Er waren echtparen die voorafgaand aan de scheiding hun roerende en/of onroerende goederen lieten verdelen, terwijl deze bij anderen nog na de scheiding moesten worden verdeeld.²⁹⁸ Daarnaast werd in de akten ook de verdeling van de schulden vastgelegd. Zo kon het voorkomen dat de comparant die het huis en de boedel kreeg ook de schulden en de huishuur op zich nam, terwijl anderen de schulden deelden.²⁹⁹ Een andere mogelijke situatie was dat de schulden te groot waren, waardoor een deel van de boedel of de boedel in zijn totaliteit moest worden geveild of openbaar verkocht.³⁰⁰

In mijn onderzoek heb ik de scheidingsakten gecontroleerd op de aanwezigheid van gemeenschap van goederen en huwelijkse voorwaarden. Voor Den Haag was voor het merendeel onbekend op welke wijze de echtparen hun huwelijk zijn aangegaan. Het is aannemelijk dat het overgrote deel van die echtparen een huwelijk in gemeenschap van goederen heeft laten sluiten, want het merendeel van de huwelijken in de vroegmoderne tijd werd in gemeenschap van goederen gesloten.³⁰¹ Van 58 echtparen is bekend op welke wijze zij hun huwelijk zijn aangegaan. 66 procent hiervan was gehuwd in gemeenschap van goederen tegenover 34 procent op huwelijkse voorwaarden. Dit resultaat is conform het tijdsbeeld niet verrassend te noemen.

Figuur 7: Aantal huwelijken gesloten in gemeenschap van goederen of op huwelijkse voorwaarden in Den Haag in de periode 1740-1810.

Gebaseerd op de scheidingsakten. Bron: HGA, RA, inv. 315-324

Voor Dordrecht zijn alleen de resultaten van de 55 bekende akten bekeken. In 80 procent van de akten staat hierover niets vermeld.³⁰² Hoewel het waarschijnlijk het meest logische is dat al deze paren in gemeenschap van goederen zijn getrouwd, kan dit

²⁹⁷ In de scheidingsakte van Laurens van Buul en Catharina Maria Heldoorn wordt bijvoorbeeld veel aandacht besteed aan de verdeling van de boedel. Zie: GAD 9, inv. 641.

²⁹⁸ De boedel was al verdeeld bij Anna Adams en Willem Hermans, zie HGA, RA, inv. 324 29 november 1809.

²⁹⁹ HGA, RA, inv. 316, 2 maart 1744, 27 juli 1744.

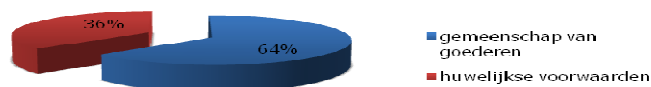
³⁰⁰ Zie bijvoorbeeld HGA, RA, inv. 315 2 oktober 1742; inv. 317 15 juni 1758; inv. 324, 7 oktober 1807 en 2 maart 1808; Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 215.

³⁰¹ Helmers, 'Gescheurde bedden', 166nt.

³⁰² GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 612, 613, 616, 617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679. Gemeenschap van goederen: GAD 9, inv. 602, 606, 610, 632, 636, 641, 667. Huwelijkse voorwaarden: GAD 9, inv. 638, 642, 648, 651.

niet zonder meer worden gesteld. De akten waarin geen melding wordt gemaakt van gemeenschap van goederen en huwelijkse voorwaarden worden buiten beschouwing gelaten. Van de overgebleven 11 paren blijkt dat het merendeel van echtparen in gemeenschap van goederen is getrouwd, namelijk 64 procent tegenover 36 procent van de echtparen die op huwelijkse voorwaarden waren getrouwd.

Figuur 8: Aantal huwelijken gesloten in gemeenschap van goederen en op huwelijkse voorwaarden in Dordrecht in de periode 1740-1810.

Gebaseerd op 11 scheidingsakten. Bron: GAD 9, inv. 602, 606, 610, 632, 636, 638, 641, 642, 648, 651, 667.

Kan hieruit worden opgemaakt dat huwelijken op voorwaarden sterker waren dan huwelijken in gemeenschap van goederen? Dit is mijns inziens niet zonder meer mogelijk, aangezien daarvoor bekend moet zijn hoeveel mensen op huwelijkse voorwaarden dan wel in gemeenschap van goederen zijn getrouwd in relatie tot het totaal aantal scheidingen. Aangezien het merendeel van de mensen in gemeenschap van goederen was gehuwd, is het volgens mij logisch dat het aandeel van die huwelijken in scheidingen ook groter was.

Beroep man en vrouw

Voor mijn onderzoek over mondigheid van vrouwen is het interessant om te weten welk beroep vrouwen tijdens hun scheiding uitoefenden. In veel akten wordt niet ingegaan op de beroepen van de man en/of de vrouw. In sommige akten wordt expliciet het beroep van man en/of vrouw vermeld, terwijl dit bij andere moet worden afgeleid uit de bezittingen die man dan wel vrouw bij de scheiding kregen. Een volledig beeld van de beroepsstructuur van de scheidende echtparen kan daarom niet worden gegeven. Op basis van de beschikbare gegevens zijn tabellen 7 en 8 opgemaakt.

Tabel 7: Beroepen van mannen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 op moment van scheiding.

Beroep man	Den Haag	Dordrecht
Ambtenarij	10	2
Gezondheidssector	3	1
Landbouw	4	2
Leger	16	2
Makelarij		1
Nijverheid en commercie	109	24
Scheepvaart	3	3
Onbekend	475	302
Eindtotaal	620	337

Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679. Er is alleen gekeken naar de beroepen van mannen bij hun scheiding. Enkele beroepen zijn dubbel geteld, omdat een aantal mannen meerdere malen zijn gescheiden.

Het merendeel van de gescheiden mannen (waarvan het beroep dus bekend is) was zowel in Den Haag als in Dordrecht werkzaam in de nijverheid- en commerciële sector. Daarnaast waren in Den Haag ook mannen die hun geld verdienden of hadden verdiend in het leger. Het is echter maar de vraag in hoeverre deze gegevens representatief zijn voor alle gescheiden mannen in Den Haag en Dordrecht.

De cijfers zijn vanwege de hiaten moeilijk te vergelijken met de beroepssectoren waarin Hagenaren, Hagenezen en Dordtenaren werkzaam waren. In hoofdstuk 1 is ingegaan op de werksectoren van beide steden. Voor Den Haag valt hier nog een en ander over te zeggen. Zo vormden volgens het Haagse belastingkohier van 1742 nijverheid en ambacht gezamenlijk met circa 39 procent de twee grootste werksectoren, gevolgd door de ambtenarij met 14,1 procent. Het is daarom aannemelijk dat juist in nijverheid en ambacht (in tabellen 10 tot en met 13 zijn de twee sectoren samengevoegd) de meeste scheidingen plaatsvonden. Zeker als wordt bedacht dat in de tweede helft van de 18^e eeuw meer mensen als winkelier gingen werken als gevolg van de werkloosheid in andere sectoren. Deze ontwikkeling zorgde onder winkeliers voor concurrentie en had negatieve gevolgen voor de klandizie. Zoals gemeld in hoofdstuk 1 verloren winkeliers in Den Haag eveneens hun klanten als gevolg van het vertrek van het stadhoudelijke hof. In Leiden waren gescheiden mannen eveneens voor het overgrote deel werkzaam in de nijverheidssector, namelijk rond de 80 procent. Het aandeel van de gescheiden mannen was vooral groot in de textielnijverheid en dan met name onder de minvermogene textielarbeiders.³⁰³

Zoals aangegeven kregen ook mannen die werkzaam waren (geweest) in het leger met scheidingen te maken. Het is niet verrassend dat deze groep werd geconfronteerd

³⁰³ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 193.

met scheidingen. Vrouwen van militairen stonden er tijdens hun afwezigheid helemaal alleen voor. Het lijkt logisch dat bij terugkomst van de echtgenoot spanningen in de relatie ontstonden. Vrouwen hadden bij afwezigheid van hun echtgenoten meer vrijheid en verantwoordelijkheden.³⁰⁴ Zij moesten bij thuiskomst van hun echtgenoot hun verworven vrijheid en zelfstandigheid weer opgeven. Ook is het mogelijk dat er een van de partners een andere partner had.³⁰⁵

Er is weinig bekend over de sectoren waarin gescheiden vrouwen in Den Haag en met name Dordrecht werkzaam waren (tabel 8). Het hoeft niet te betekenen dat vrouwen waarvan het beroep onbekend is niets voor de kost deden en zich alleen bezighielden met het huishouden. Zoals bleek uit hoofdstuk 1 gingen veel vrouwen schuil achter het beroep van hun man. Veel vrouwen werkten en combineerden dit met het bestaan als huisvrouw. Op basis van de povere gegevens kan echter niet worden bekeken of werkende vrouwen sneller een scheiding aanvroegen dan vrouwen die enkel en alleen het huishouden bestierden.³⁰⁶

Tabel 8 : Beroepen van vrouwen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 op moment van scheiding.

Beroep vrouw	Den Haag	Dordrecht
Ambtenarij	1	
Gezondheidssector	1	
Nijverheid en commercie	52	2
onbekend	566	335
Eindtotaal	620	337

Bron: HGA, RA, inv. 315-324; GAD 3, inv. 24-27; GAD 4, inv. 427; GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679. Er is alleen gekeken naar de beroepen van vrouwen bij hun scheiding. Enkele beroepen zijn dubbel geteld, omdat een aantal vrouwen meerdere malen zijn gescheiden.

Zoals gemeld ondervonden vrouwen in de tweede helft van de 18^e eeuw problemen bij het vinden van een baan. Ook gescheiden vrouwen kregen hiermee te maken. Na 1770 werd het ook voor Alkmaarse vrouwen die gescheiden waren moeilijker om een eigen bedrijf te hebben. Joor ziet een mogelijke verklaring in de structurele werkloosheid en de bestaande concurrentieangst van mannen jegens vrouwen. Gescheiden vrouwen zouden in Alkmaar alleen nog als dienstbode werken.³⁰⁷ Dit beroep ben ik overigens in geen enkele scheidingsakte in Den Haag en Dordrecht tegengekomen. Het was voor veel gescheiden vrouwen waarschijnlijk noodzakelijk om na een scheiding te werken. Zij

³⁰⁴ Van der Heijden *et al.*, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', 38.

³⁰⁵ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 211-213.

³⁰⁶ Zoals uit hoofdstuk 1 bleek is het de vraag of er vrouwen waren die zich enkel en alleen met het huishouden bezighielden.

³⁰⁷ Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 216-217.

konden namelijk afgezien van eventuele alimentatie geen aanspraak meer maken op het inkomen van hun echtgenoot.³⁰⁸

Kinderen in het spel

Een huishouden beperkte zich in veel gevallen niet tot slechts twee personen. Uit huwelijken werden kinderen geboren en als het goed was door beide ouders samen opgevoed. Ouders waren verplicht hun kinderen te verzorgen.³⁰⁹ Toch bleven niet alle ouders en kinderen bij elkaar. Door overlijden en scheidingen waren veel gezinnen verscheurd. In scheidingsakten zijn afspraken terug te vinden die echtelieden met elkaar maakten over de opvoeding van kinderen. In het merendeel van de gevallen werden de kinderen in Den Haag en Dordrecht na een separatie aan hun moeder toegewezen (zie figuren 9 en 10). Vrouwen hielden zich tijdens hun huwelijk voornamelijk bezig met het huishouden en de verzorging van kinderen, terwijl mannen (vaak ook de grootverdieners) van huis was om geld te verdienen.³¹⁰ Daarnaast kregen vrouwen in Leiden en Alkmaar de kinderen toegewezen, omdat zij vaak behalve de eisende partij ook de onschuldige partij waren.³¹¹ Zou dit mogelijk een aanwijzing kunnen zijn voor Dordrecht? Vanuit deze invalshoek bekeken is het goed mogelijk dat vrouwen in Dordrecht dus toch vaker de eisende partij waren. Weliswaar blijft dit speculatief.

Dat de vrouw de kinderen kreeg toegewezen betekende meestal niet dat de vader geen plichten meer had. In veel gevallen was hij alimentatie- of onderhoudsplichtig.³¹² Indien de man als gevolg van werkloosheid niet in staat was om te alimenteren werd door de schepenen besloten dat hij voor die periode geen alimentatie hoefde te betalen.³¹³ Het kon ook zijn dat vaders in de zomermaanden meer alimentatie moesten betalen dan in de wintermaanden, omdat in de zomermaanden langere werkdagen werden gemaakt en meer inkomen kon worden verkregen.³¹⁴ De alimentatieplicht hield meestal op als het kind meerderjarig werd, bij het overlijden van een kind of als een kind zelf werk had gevonden.³¹⁵

Naast plichten had de vader ook rechten: hij mocht eens in de zoveel tijd zijn kinderen zien of spreken en/of bij zich hebben. Dit laatste was echter wel aan regels

³⁰⁸ Helmers, 'Gescheurde bedden', 258, 276-277.

³⁰⁹ De Groot, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreæ, hoogleeraar te Leiden*, 26.

³¹⁰ Helmers, 'Gescheurde bedden', 285.

³¹¹ Ibidem, 283.

³¹² In bepaalde gevallen werden vrouwen ook alimentatieplichtig geacht; Ibidem, 301-302.

³¹³ Zie bijvoorbeeld HGA, RA, inv. 319 2 oktober 1769; Ibidem, inv. 322 11 september 1799; GAD 9, inv. 610; beide ouders waren zorgplichtend; Helmers, 'Gescheurde bedden', 288.

³¹⁴ Hendrik Nannigha betaalde aan alimentatie voor zijn kinderen zomers 3 gulden en 5 stuivers, terwijl hij 's winters maar 3 gulden betaalde; HGA, RA, inv. 316 8 maart 1754.

³¹⁵ HGA, RA, inv. 315-324; Helmers, 'Gescheurde bedden', 289-290.

gebonden: hij moest zijn kinderen op de afgesproken tijd thuisbrengen.³¹⁶ Ook de moeder had het recht om haar kinderen te zien, te spreken of voor een bepaalde tijdsduur bij zich te hebben als de kinderen aan hun vader werden toegewezen.³¹⁷

Uit het aandeel kinderen dat alleen aan de ene of aan de andere ouder werden toegewezen is mijns inziens af te leiden dat werd geprobeerd de kinderen zoveel mogelijk bij elkaar te houden, maar dit was niet altijd mogelijk. Het kon voorkomen dat een broer of een zus bij de moeder bleef, terwijl de andere kinderen naar de vader gingen.³¹⁸ Ouders spraken dan, net als in het geval dat alle kinderen naar een ouder zouden gaan, onderling een bezoekenregeling voor hun kinderen af. Daarnaast kon het ook voorkomen dat een kind eerst naar de moeder ging om op latere leeftijd bij de vader te gaan wonen.³¹⁹

Dan bestond er ook nog de mogelijkheid dat vrouwen bij een scheiding zwanger waren. In dat geval kon worden besloten om op een later tijdstip verdere afspraken over onder andere de alimentatie te maken of om de alimentatie en kraamkosten meteen al te regelen.³²⁰ Het kwam zoals vermeld voor dat een scheiding volgens de schepenen voorlopig niet door mocht gaan. Johanna Vrieswout moest bijvoorbeeld afzien van *veniam agendi* en moest tot de bevalling bij haar ouders gaan wonen. Als het kind was geboren moest zij samen met haar man opnieuw voor de schepenen verschijnen om afspraken over de alimentatie te maken. De schepenen hoopten zo een hereniging te bewerkstelligen. Dit is echter niet gelukt, want op 29 juli 1756 zes dagen na de geboorte van hun kind zijn Vrieswout en Rotburg alsnog gesepareerd.³²¹ Blijkbaar werd er met twee maten gemeten. Dit echtpaar mocht niet scheiden, terwijl andere echtparen wel mochten scheiden ondanks het feit dat de vrouw zwanger was.³²²

³¹⁶ HGA, RA, inv. 315-324.

³¹⁷ Ibidem, zie bijvoorbeeld inv. 322 11 december 1797.

³¹⁸ HGA, RA, inv. 315-324; GAD 9, inv. 616-617 628, 635, 636, 637, 639, 654, 670 en 676.

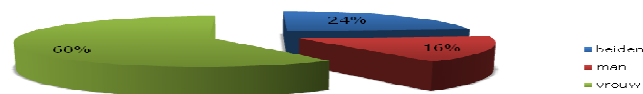
³¹⁹ HGA, RA, inv. 315-324; Dit was bijvoorbeeld het geval bij het kind van Lena de Roy en Johannes Walder. Het kind bleef tot het zes jaar was bij zijn moeder wonen, daarna moest hij naar zijn vader; HGA, RA, inv. 320 28 september 1768; Thijs Ponsen, de zoon van Johannes Ponsen en Pleuntje van Loon, ging om de twee maanden naar de andere ouder toe, terwijl zijn broertje en zusje respectievelijk bij de vader en de moeder bleven; GAD 9, inv. 654.

³²⁰ Voorbeelden van vastgelegde afspraken bij mogelijke zwangerschap in HGA, RA, inv. 315, 22 januari 1742; inv. 316, 26 maart 1744, 4 oktober 1751. Alimentatie en kraamkosten werden meteen al vastgelegd in de scheidingsakte in bijvoorbeeld inv. 315 9 januari 1754 en inv. 321 4 december 1787, 12 november 1787.

³²¹ HGA, RA, inv. 317 9 maart, 29 juli 1756.

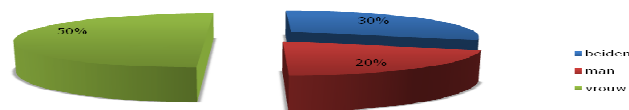
³²² Vrouw was eveneens zwanger : HGA, RA, inv. 315 22 augustus 1742; inv. 316 9 januari 1754; inv. 317 30 oktober 1755, 15 augustus 1757; inv. 320 19 juni 1780; inv. 321 17 januari 1785, 6 augustus 1787, 4 december 1787, 12 november 1787, 29 november 1787, 9 augustus 1790, 23 juli 1792; inv. 322 30 januari 1798, 3 mei 1798; inv. 323 4 februari 1802, 7 juli 1802; inv. 324 4 september 1805, 27 november 1805, 18 december 1806, 28 november 1808. In Dordrecht waren drie vrouwen zwanger bij de scheiding; GAD 9, inv. 635, 647, 665.

Figuur 9: Wie van de ouders kreeg in Den Haag na een scheiding de kinderen toegewezen in de periode 1740-1810?

Bron: HGA, RA, 315-324. Hierin zijn ook de eventuele voorkinderen opgenomen.

Figuur 10: Wie van de ouders kreeg in Dordrecht na een scheiding de kinderen toegewezen in de periode 1740-1810?

Bron: GAD 9, inv. 602, 604, 606, 610, 611, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679. Hierin zijn ook de eventuele voorkinderen opgenomen.

Conclusie

Het aantal scheidingen in Holland nam in de loop van de 18^e eeuw en begin van de 19^e eeuw over het algemeen toe. In Den Haag bleef het aantal scheidingen naar verhouding stabiel, terwijl Dordrecht een toename kende. Het is aannemelijk dat de verklaring voor de toename moet worden gezocht in economische problemen waar de Republiek in de tweede helft van de 18^e eeuw mee te maken kreeg. Daarnaast zijn er sociaal-culturele verklaringen. Zo nam het belang van het wijkleven in de 18^e eeuw af en accepteerden vrouwen niet zonder meer het gedrag van hun echtgenoot.³²³

Separaties werden in beide steden in vergelijking met divorcies vaker aangevraagd. De beperkte divorciegronden destijds waren hier debet aan. In Dordrecht werden meer divorcies aangevraagd dan in Den Haag. Dit aantal nam aan het einde van de 18^e eeuw en begin van de 19^e eeuw toe. Ondanks de toename van het aantal scheidingen bleef men wel langer bij elkaar dan halverwege de 18^e eeuw. Haagse vrouwen wachtten langer met hun scheidingsverzoek, maar vroegen wel vaker dan Haagse mannen een scheiding aan. Op basis van de beschikbare gegevens moet een andere conclusie voor Dordrecht worden getrokken: mannen waren vaak de eenre zijde. Dit kan mijns inziens niet anders worden verklaard dan dat het een vaststaande procedure betrof, vergelijkbaar met de procedure in Alkmaar, waarin de man

³²³ Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*, 216-217.

automatisch de eenre en de vrouw de andere zijde vormde. De meeste huwelijken in Den Haag en Dordrecht waren waarschijnlijk in gemeenschap van goederen gesloten conform de norm in die tijd. Maakten huwelijkse voorwaarden een huwelijk sterker? Mijn onderzoek wees uit dat er minder scheidingen waren bij huwelijken op basis van huwelijkse voorwaarden. Naar mijn idee is verder onderzoek nodig om de sterkte van het huwelijk te kunnen bepalen. Door het totaal aantal gesloten huwelijken op huwelijkse voorwaarden en huwelijken in gemeenschap van goederen en het totaal aantal scheidingen via huwelijkse voorwaarden en in gemeenschap van goederen te achterhalen zal een completer beeld ontstaan van de sterkte van een huwelijk. Vrouwen kregen meestal de kinderen toegewezen. Dit houdt waarschijnlijk verband met het feit dat vrouwen van oudsher geacht werden het huishouden draaiende te houden, terwijl de man de kost verdiende. Verder speelt hierin mee dat vrouwen in veel gevallen de requirante en dus de onschuldige partij waren.³²⁴

³²⁴ Helmers, 'Gescheurde bedden', 283-285.

Conclusie

In deze thesis stond de mondigheid van vrouwen in het 18^e eeuwse Den Haag en Dordrecht centraal. Ik heb bekeken of vrouwen in deze steden ook mondig waren waar het aankwam op het aanvragen van scheidingen. De centrale vragen van dit onderzoek waren: Welke factoren droegen bij aan de toenemende mondigheid van vrouwen binnen een huwelijk en heeft de bewering dat vrouwen mondig werden en meer invloed kregen binnen het huwelijk ook betrekking op vrouwen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810?

Om de toenemende mondigheid van vrouwen te onderzoeken heb ik in eerst de oorsprong van de ondergeschikte positie van vrouwen in de vroegmoderne tijd achterhaald. De vroegmoderne wetgeving bevatte elementen van de Germaanse, Griekse, Romeinse en Christelijke cultuur die allemaal inhielden dat vrouwen ondergeschikt waren aan mannen. Hoewel de status van de vrouw gedurende haar leven aan verandering onderhevig was, was de mondigheid van vrouwen in Holland groot. Een verklaring hiervoor is dat Holland een verstedelijkt gebied was, waardoor mensen meer bewegingsvrijheid hadden. Toch bleek dat vrouwen hier niet dezelfde kansen kregen als mannen. Waar mannen via formele wegen werden geschoold, kregen vrouwen informele scholing. Bovendien verrichtten zij vooral laaggeschoolde arbeid. Voor veel gezinnen was het noodzakelijk dat ook vrouwen meewerkten om de kost te verdienen. Naast hun werk droegen vrouwen tevens de verantwoordelijkheid voor het draaiende houden van het huishouden en de opvoeding van de kinderen.

In Holland huwde men op basis van consensus, waardoor het een huwelijk werd tussen gelijken. Dit was in het voordeel van de vrouw.³²⁵ Lange tijd werden huwelijken onontbindbaar geacht. Separaties waren als de echtelieden echt niet langer meer met elkaar konden samenleven wel toegestaan, maar bij separatie werd de huwelijkse band niet verbroken. Het echtpaar bleef formeel gehuwd. In de protestantse visie werd het wel mogelijk een divorcie aan te vragen. In die visie waren huwelijken ontbindbaar en mocht de onschuldige partij hertrouwen. Op den duur mocht ook de schuldige partij hertrouwen. Beide scheidingsmogelijkheden bestonden in de Republiek en bleven ook in de Napoleontische tijd bestaan. Al lange tijd was een discussie gaande over de uitbreiding van de scheidingsgronden. Naast de bestaande gronden van overspel en verlating werden via het *Wetboek Napoleon* grove misdaden als echtscheidingsgrond toegevoegd. Echter, het *Wetboek Napoleon* maakte het scheiden niet gemakkelijker.

Vervolgens zijn de gestrande huwelijken in het 18^e eeuwse Den Haag en Dordrecht in relatie tot de andere Hollandse steden onderzocht. In beide steden werden meer separaties dan divorcies uitgesproken. Dit is te verklaren door de beperkte

³²⁵ De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de opkomst van het kapitalisme in Noordwest-Europa*, 23-24.

divortiegronden. Vooral in Dordrecht nam zowel het aantal separaties als divorities in de 18e eeuw toe. Den Haag telde slechts één divortie en het aantal separaties was over de periode gezien relatief stabiel te noemen. Het merendeel van de scheidingen in Den Haag werden door vrouwen aangevraagd. Wel wachtten vrouwen in vergelijking met hun echtgenoten langer met de separatieaanvraag. Voor Dordrecht moet een andere conclusie worden getrokken. In Dordrecht vormden de mannen in bijna alle separatiezaken de eenre zijde. Het is aannemelijk dat het vaststaande procedure betrof, want anders is het wel erg frappant dat separaties bijna uitsluitend door mannen werden aangevraagd en divorities vrijwel alleen door vrouwen. Dordtse vrouwen waren afgaand op de divorities blijkbaar wel mondig in huwelijksontbindingen. Het is mijns inziens goed mogelijk dat Dordtse vrouwen in separaties wel degelijk het initiatief namen, maar dat de man alsnog als requirant werd opgetekend. Het hoorde waarschijnlijk nu eenmaal zo, net als dat dit in Alkmaar vanaf 1730 het geval was.³²⁶

Economische omstandigheden, de afname van het buurtleven en vrouwen die anders met het gedrag van hun eega omgaan waren ongetwijfeld debet aan het toenemend aantal scheidingen, maar ook persoonlijke problemen hebben er toe bijgedragen dat mensen uit elkaar gingen.³²⁷ Voor zowel Den Haag als Dordrecht laten de genoemde scheidingsredenen en met name de separatieredenen te denken over, want veel vragen met betrekking tot de achtergrond van conflicten blijven onbeantwoord. Separaties vonden in beide steden vooral op grond van conflicten plaats, terwijl in Amsterdam juist mishandeling of dronkenschap werden aangevoerd.³²⁸

In Leiden, Alkmaar en Den Haag kregen vooral vrouwen de voogdij over hun kinderen toegewezen, omdat zij vaak de eisende dan wel onschuldige partij waren.³²⁹ In Dordrecht gingen kinderen vaker naar de moeder of naar beide ouders dan enkel en alleen naar de vader. Zou dit misschien dan toch een indicatie kunnen zijn? Hoewel het zonder nader onderzoek enigszins speculatief blijft, lijkt het me goed mogelijk dat vrouwen dus op dit gebied ook hier mondig waren. Aangevoerd zou dan weer kunnen worden dat vrouwen meer met de kinderen bezig waren, omdat het huishouden haar domein was.³³⁰ Dit ideaalbeeld is mijns inziens nauwelijks terug te vinden in de praktijk, want onderzoeken hebben aangetoond dat Hollandse vrouwen destijds (buitenshuis) werkten al dan niet in het ambacht van hun man.³³¹ Verder kwam scheiden in alle lagen van de bevolking voor, van ambachtsmannen tot ambtenaren en van vroedvrouwen tot winkeliersters.

³²⁶ Joor, 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', 213.

³²⁷ Ibidem, 212.

³²⁸ Helmers, 'Gescheurde bedden', 207.

³²⁹ Ibidem, 283; Zie hoofdstuk 3.

³³⁰ Helmers, 'Gescheurde bedden', 285.

³³¹ Zie noot 105.

Kortom, factoren als verstedelijking en (goede) economische omstandigheden, huwen op consensus, de Reformatie, de invoering van divorcies hebben bijgedragen aan de groeiende invloed van vrouwen in hun huwelijk. Studies toonden aan dat vooral vrouwen scheidingen aanvroegen, hetgeen door mijn onderzoek voor Den Haag kan worden bevestigd.³³² Voor Dordrecht is op dat punt verder onderzoek naar het huwelijkse leven wenselijk, omdat hier mijns inziens door het ontbreken van te veel gegevens en de genoemde wijze van administratie niet zonder meer conclusies kunnen worden getrokken.

³³² Voor de studies zie inleiding en hoofdstuk 3.

Figurenlijst

Figuur 1: Het totaal aantal scheidingen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weergegeven per tien jaar.	43
Figuur 2: Het totaal aantal separaties in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weergegeven per tien jaar.	44
Figuur 3: Het totaal aan aantal divorties in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 weergegeven per tien jaar.	45
Figuur 4: Geslacht van de requirant(e) bij aanvraag scheiding in Den Haag in de periode 1740-1810.	50
Figuur 5: Geslacht eenre zijde bij aanvraag scheiding in Dordrecht in de periode 1740-1810.	51
Figuur 6: Geslacht van requirant(e) bij aanvraag divortie in Dordrecht in de periode 1740-1810.	52
Figuur 7: Aantal huwelijken gesloten in gemeenschap van goederen of op huwelijkse voorwaarden in Den Haag in de periode 1740-1810.....	56
Figuur 8: Aantal huwelijken gesloten in gemeenschap van goederen en op huwelijkse voorwaarden in Dordrecht in de periode 1740-1810.....	57
Figuur 9: Wie van de ouders kreeg in Den Haag na een scheiding de kinderen toegewezen in de periode 1740-1810?.....	62
Figuur 10: Wie van de ouders kreeg in Dordrecht na een scheiding de kinderen toegewezen in de periode 1740-1810?.....	62

Tabellenlijst

Tabel 1: Het totaal aantal scheidingen in zes Hollandse steden in de periode 1751-1800 weergegeven per tien jaar.	43
Tabel 2: Het aantal scheidingen per echtpaar in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810.	45
Tabel 3: Gemiddelde huwelijksduur in maanden van gescheiden echtelieden in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810. Weergegeven per vijf jaar.....	47
Tabel 4: Gemiddelde huwelijksduur in maanden van gescheiden echtelieden in Den Haag verdeeld over twee periodes.	48
Tabel 5: Gemiddelde huwelijksduur in maanden van gescheiden echtelieden in Dordrecht verdeeld over drie periodes.	48
Tabel 6: Gemiddelde huwelijksduur gescheiden echtelieden in maanden weergegeven ten opzichte van de requirant(e) in Den Haag in de periode 1740-1810. Weergegeven per vijf jaar.	49

Tabel 7: Beroepen van mannen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 op moment van scheiding. 58

Tabel 8: Beroepen van vrouwen in Den Haag en Dordrecht in de periode 1740-1810 op moment van scheiding. 59

Illustraties

Illustratie 1: *De ontdekte schijndeugd: de ontdekking van Volkert in de mand* (1739) van Cornelis Troost (1696-1750). Bron: Het Mauritshuis, Geheugen van Nederland.. 2

Illustratie 2: *De huisvrouw* (1811) van Abraham van Strij. Bron: Rijksmuseum, Geheugen van Nederland. 25

Illustratie 3: *'De geveinsde droefheid': eerste bedrijf, elfde toneel van het blijspel van David Lingebach* (1687). Dit schilderij (1742) is van Cornelis Troost (1696-1750) vervaardigd. Bron: Rijksmuseum; Geheugen van Nederland. 36

Bronnen en literatuurlijst

Archiefstukken

Haags gemeentearchief:

- Klapper op de D.T.B 1598-1811 's-Gravenhage nrs: nr. 4, 9, 10, 29, 32, 35, 44, 47, 48, 56, 58, 60, 61, 71, 84, 111, 113, 114, 115, 125, 131, 134, 136, 142, 148, 150, 153, 155, 157, 160, 162, 163, 171, 173, 180, 189, 194, 197, 226, 247, 249, 252, 257, 269, 270, 271, 292, 295, 307, 317, 321, 322, 324, 325, 327, 330, 333, 337, 338, 345, 348, 366, 367, 379, 395, 403, 406, 407, 408, 417, 425, 430, 432, 434, 439, 448, 451, 454, 458, 459, 472, 474, 485, 490, 495, 499, 508, 515, 520, 521, 525.
- Rechterlijk archief (0351-01): *Minuten van de verbalen van het college van Baljuw (Schout) en Schepenen en van de opvolgende colleges*. Inventarisnummers 315-324.³³³
- HGA, RA, 'huwelijkszaken'. Beschikbaar via:
http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=59494663, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 26 november 2010.

Erfgoedcentrum DiEP (Dordrecht):

- DTB-boeken (GAD 11: Doop-, trouw- en begraafboeken: inventaris 93): jaar 1778 fiche 87 fol. 280; jaar 1780 fiche 89 fol. 4; jaar 1781 fiche 90 fol. 18, 20, 22; jaar 1782 fiche 91 fol. 25, 29; jaar 1784 fiche 93 fol. 54; jaar 1785 fiche 94 fol. 61; jaar 1786 fiche 95 fol. 73; jaar 1787 fiche 96 fol. 84, 90; jaar 1788 fiche 97 fol. 92, 101; jaar 1790 fiche 99 fol. 117, 118, 120, 121; jaar 1792 fiche 101 fol. 140; jaar 1793 fiche 102 fol. 149; jaar 1795 fiche 104 fol. 176; jaar 1796 fiche 105 fol. 186; jaar 1798 fiche 107 fol. 204; jaar 1799 fiche 108 fol. 217; jaar 1802 fiche 111 fol. 251, 254.
- Klapper DTB (Trouwboek van het gerecht 1780-1805, 11.93-11.94).
- GAD 3: Stadsarchieven: de tijd van de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden, 1572-1795: Inventarisnummers 24-27.³³⁴

³³³ Voor afzonderlijke bronnen zie desbetreffende voetnoten.

³³⁴ Zie opmerking voetnoot 333.

- GAD 4: Stadsarchief: de tijd van de Bataafse Republiek, 1795-1813: Inventarisnummer 427.³³⁵
- GAD 9: Oud-rechterlijke archieven van Dordrecht: inventaris 602, 604, 606, 610, 611, 612, 613, 616-617, 619-622, 625, 627-630, 632-642, 647-651, 653-654, 656-657, 660-663, 665, 667-674, 676, 678, 679.

Boeken

Apeldoorn, L.J. van, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam 1925).

Bijbel, vertaling 1951, Nederlands Bijbelgenootschap (Haarlem 1997).

Damsma, D., *Familieband. Geschiedenis van het gezin in Nederland* (Utrecht 1999).

Fairchilds, C., *Women in Early Modern Europe, 1500- 1700* (Harlow 2007).

Groot, H. de, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Met de te Lund teruggevonden verbeteringen, aanvullingen en opmerkingen van den schrijver en met verwijzingen naar zijn andere geschriften uitgegeven en van aantekeningen en bijlagen voorzien* [F. Dovring, H.F.W.D. Fischer en E.M. Meijers] (Leiden 1965).

Groot, H. de, *Inleidinge tot de Hollandse rechts-geleerdheid. Beschreven bij Hugo de Groot. Met aantekeningen van Mr. S.J. Fockema Andreae, hoogleeraar te Leiden. Tweede, vermeerderde uitgave deel II* (Arnhem 1910). Beschikbaar via: http://www.dbnl.nl/tekst/groo001inle03_01/pag/groo001inle03_01.pdf. Datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

Haks, D. *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de- eeuwse gezinsleven* (Assen 1982).

Heijden, M. van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijk tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998).

Helmers, D. *'Gescheurde bedden'. Oplossingen voor gestrande huwelijken, Amsterdam 1753-1810* (Hilversum 2002).

Kitchin, S.B., *A history of divorce* (Londen 1912).

Kloek, E., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009).

MacCulloch, D., *Reformation. Europe's House Divided 1490-1700* (Londen 2003).

Moor, de, T. en Zanden, J.L. van, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006).

³³⁵ Zie opmerking voetnoot 333.

Muir, E., *Ritual in Early Modern Europe* (Cambridge 2005).

Nederveen, Meerkerk, E. van, *De draad in eigen handen: Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007), beschikbaar via <http://dare.ubvu.vu.nl/handle/1871/12680>, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

Nusteling, H.P.H., Havers, E. en Weegen, Th. van der, *Van de wieg tot het graf. Statistische reeksen voor de demografie van Dordrecht 1574-1811* (Dordrecht 2008).

Geschiedenis van Dordrecht 1813-2000 (Hilversum 2000). Beschikbaar via: http://books.google.nl/books?id=1bCJNmR5-JYC&printsec=frontcover&dq=dordrecht&hl=nl&ei=Qcn0TI m6B8yd4Qa1wKTwBg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CCYQ6AEwAA#v=onepage&q&f=false, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

Schmidt, A., *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).

Vries, J. de, en Woude, A. van der, *Nederland 1500-1815. De eerste rond van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).

Wiesner, M.E., *Women and Gender in Early Modern Europe* (Cambridge 2000).

Wolzogen, Kühr, S.I. von, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der 18de eeuw* (Leiden 1914).

Artikelen

Brandsma, F., 'Een basterd Code Napoleon'? Het Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland', in: J. Hallebeek en A.J.B. Sirks, *Nederland in Franse schaduw. Recht en bestuur in het Koninkrijk Holland (1806-1810)*, 221-247.

CBS, 'Huwelijksontbindingen; door echtscheiding en door overlijden', beschikbaar via: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37425ned&LA=NL>; datum laatste wijziging 12 oktober 2010, laatst bezocht op 29 november 2010.

Koopmans, C., *Dordrecht 1811-1914: een eeuw demografische en economische geschiedenis* (Hilversum 1992), 24, 117-119.

Beschikbaar via: http://books.google.nl/books?id=U0Wt0aqq1-IC&printsec=frontcover&dq=dordrecht+1811-1914&hl=nl&ei=bpheTN3XEMyHOKfn3b0J&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CC8O6AEwAA#v=onepage&q&f=false, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

Diederiks, H.A., 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.) *Armoede en sociale spanning: sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985),

Beschikbaar via: http://books.google.nl/books?id=l70_L0h03ngC&printsec=frontcover&dq=armoede+en+sociale+spanning&hl=nl&ei=cU_uTN7FH8SVOqeE7YcK&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CC0O6AEwAA#v=onepage&q&f=false, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

Egberts, G., Jeu, A. de, Smits-Veldt, M.B., Spies, M., Thissen, P., en Veldhorst N., 'Literatuur en Toneel' in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813* (Hilversum 1998), 341-368.

Essenboom, C., 'Onderwijs op het Eiland van Dordrecht', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813* (Hilversum 1998), 307-325.

Everard, 'Veranderingen en continuïteit in de arbeid van vrouwen. Keetvrouwen en molendraaisters en het huiselijkheidsideaal, 1750-1900', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005), 81-102.

Graaf, A. de, 'Scheiden: motieven, verhuisgedrag en aard van de contacten', *Bevolkingstrends. Statistisch kwartaalblad over de demografie in Nederland* 53 (2005), 39-46.

Beschikbaar via: <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/F6BFAF9E-7A53-4312-A226-09CE0F109B42/0/2005k4b15pub.pdf>, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 29 november 2010.

Heijden, M. van der, en Schmidt, A., 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800.', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007), 3-34.

Heijden, M. van der, Nederveen Meerkerk, E. van, en Schmidt, A., 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009), 26-52.

Heuvel, D. van den, 'De Openbaar Koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen in de Republiek', *Historica* (2005), 12-14.

Hokke, J., 'Mijn alderliefste Jantielief' Vrouw en gezin in de Republiek: regentenvrouwen en hun relaties', *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8, 44-73.

Joor, J., 'Echtscheiding en scheiding van tafel en bed in Alkmaar in de periode 1700-1810', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985), 197-230.

Nusteling, H., 'De bevolking: van raadsels naar oplossingen', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum), 72-108.

Nusteling, H. 'Het stapelrecht beknot, de zeehandel ingeperkt', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 130-148.

Nusteling, H., 'Strijd om de binnenvaart', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 149-169.

Palmen, E., 'De gilden en hun economische betekenis' in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht van 1572-1813* (Hilversum 1998), 198-208.

Schmidt, A., 'Vrouwen en het recht. De juridische status van vrouwen in Holland in de vroegmoderne tijd', *Jaarboek van het CBG* 58 (2004), 26-44.

Schmidt, A., 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', *De Zeventiende eeuw* 23 (2007), 160-178.

Schotel, P. 'Strijd om de macht', in: W. Frijhoff, H. Nusteling en M. Spies (red.) *Geschiedenis van Dordrecht 1572-1813* (Hilversum 1998), 15-37.

Sprangers, A., en Steenbrink, N., 'Tijdelijke daling uitgesproken echtscheidingen in 2009', *Webmagazine*. Beschikbaar via: <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2010/2010-3201-wm.htm>. Datum laatste wijziging 8 september 2010, laatst bezocht op 30 november 2010.

Stal, K. "Een plaets so magnifycq van gebouwen", in: *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 23-56.

Wagenaar, P. 'Haagse bestuurders en ambtenaren' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 90-120.

Weeda, F. 'Aantal echtscheidingen lager dan verwacht', *NRC*, 16 augustus 2010.

Wijsenbeek, Th., 'Van priseerstes en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', *Vrouwenlevens 1500-1850. Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987), 173-201.

Wijsenbeek, Th., 'Economisch leven', in: Th. Wijsenbeek (red.) *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 57-89.

Wijsenbeek, Th., 'Cultureel en sociaal leven' in: Th. Wijsenbeek (red.) *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 228-251.

Wijsenbeek, Th., 'Wooncultuur en sociale verschillen' in: Th. Wijsenbeek (red.), *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 252-286.

Zijlmans, 'In handen van justitie', in: Th. Wijsenbeek (red.) *Den Haag. Geschiedenis van de stad. De tijd van de Republiek* (Zwolle 2005), 121-148.

Schrijver onbekend, 'Niet meer scheidingen', *Metro*, 27 oktober 2010.

Illustraties

Illustratie 1: *De ontdekte schijndeugd: de ontdekking van Volkert in de mand* (1739) van Cornelis Troost (1696-1750). Bron: Het Mauritshuis, Geheugen van Nederland.

Beschikbaar via:

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/MAU01:0179/&p=1&i=2&st=de%20ontdekte%20schijndeugd&sc=%28cql.serverChoice%20all%20de%20%20AND%20ontdekte%20%20AND%20schijndeugd%29/&wst=de%20ontdekte%20schijndeugd>, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 26 november 2010.

Illustratie 2: *De huisvrouw* (1811) van Abraham van Strij. Bron: Rijksmuseum, Geheugen van Nederland. Beschikbaar via:

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/RIJK01:SK-C-237/&p=2&i=12&st=huisvrouw&sc=%28huisvrouw%29/&wst=huisvrouw>, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 26 november 2010.

Illustratie 3: '*De geveinsde droefheid*': *eerste bedrijf, elfde toneel van het blijspel van David Lingebach* (1687). Dit schilderij is gemaakt door Cornelis Troost (1696-1750) in 1742. Bron: Rijksmuseum; Geheugen van Nederland. Beschikbaar via:

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/RIJK01:SK-A->

1707/&p=1&i=13&st=cornelis%20troost&sc=%28cql.serverChoice%20all%20cornelis%20%20AND%20troost%29/&wst=cornelis%20troost, datum laatste wijziging onbekend, laatst bezocht op 27 november 2010.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.